

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

*Қўлёзма ҳуқуқида
УҚД 657.6*

ХАЛИЛОВ ФЕРУЗ САДРИЕВИЧ

**КОРХОНА БЎШ ПУЛ МАБЛАҒЛАРИ ВА УЛАРДАН
ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИ
КЎРСАТКИЧЛАРИ АУДИТИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ
(«Самарканд-Парранда» ОАЖ материаллари асосида)**

5А340902 - "АУДИТ" мутахассислиги бўйича магистр академик
даражасини олиш учун ёзилган

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСИ

Илмий раҳбар: и.ф.д., проф. К.Б.Уразов

САМАРҚАНД - 2013

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» кафедраси магистранти Халилов Фируз Садривичнинг «Паррандачилик соҳаси субъектларида Корхона буш пул маблаглари ва улардан фойдаланиш самарадорлик курсатгичлари аудитини такомиллаштириш («Самарқанд-Парранда» ОАЖ материаллари асосида) мавзусидаги диссертациясига

ТАҚРИЗ

Республикамиз равнақида муҳим ўрин қишлоқ хўжалигига, унинг асосий соҳаларидан бири бўлган паррандачиликка ҳам тегишлидир. Паррандачилик соҳасини республикамиз аҳолисини тухум ва товуқ гўшти билан таъминловчи, шунингдек озиқ-овқат ва енгил саноат корхоналарини хом ашё ва материаллар билан таъминловчи соҳалардан бири сифатида буш пул маблагларини аниқлаш ўта долзарбдир. Ушбу долзарб вазифаларни бажариш барча соҳаларда, шу жумладан паррандачилик соҳасида ҳам пул маблагларидан самарали фойдаланиш жараёнлари ҳисоби ва аудитини ҳам замон талаблари даражасига етказиш учун ушбу соҳадаги бошқарув дастакларида мавжуд назарий, услубий ва ташкилий муаммоларни ҳал этишни тақозо этади. Шу боис магистрант Халилиев Фируз томонидан танланган ушбу мавзу ҳозирги долзарб масалалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Магистрлик диссертацияси кириш, 4 та боб, хулосалар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловлардан иборат.

Ишнинг кириш қисмида мавзунинг долзарблиги, ўрганилганлик даражаси асослаб берилган ва унинг мақсади ҳамда вазифалари аниқ белгилаб олинган.

Диссертациянинг асосий бобларида Корхона буш пул маблаглари ва улардан фойдаланиш самарадорлик курсатгичлари аудитини такомиллаштиришнинг мақсади, вазифалари ҳамда тамойиллари курсатиб берилган. Шунингдек, Корхона буш пул маблагларини «Самарқанд-Парранда» ОАЖ мисолида ҳозирги ҳолати ва улар аудитини такомиллаштириш йуллари аниқлаб берилган.

Ишнинг хулоса ва таклифлар қисмида магистрант томонидан берилган хулоса ва таклифлар, айниқса корхоналарда буш пул маблагларини аниқлаш жараёнлари ҳисоби ва аудитининг назарий, ташкилий ва методологик асосларини замон талабларига мослаштиришга бағшланган, ҳисоб ва ҳисоботнинг модернизациялаш жараёнлари тўғрисида ахборот бериш имкониятларини янада яхшилаш буйича берган таклифлари диққатга сазовордир.

Юқоридагиларнинг барчаси магистрлик диссертациясини бажариш бўйича талқиқотларнинг якунланганлигидан дарак беради.

Ушбу ишда айрим камчиликларнинг борлигини ҳам кўриш мумкин. Жумладан:

1 . Асосий фаолиятга доир булмаган пул оқимлари атрофлича ёритилмаган.

2. Жадваллар ва диаграммаларда айрим техник хатоликлар бор.

Тайёрланган ушбу диссертация иши «Аудит» мутахассислиги бўйича магистрлик диссертацияларига қўйиладиган талабларга жавоб беради, магистрант Халилов Фируз ўзи ушбу мутахассислик бўйича магистр академик даражасини олишга лойиқдир.

”Банк коллежи” директори

и.ф.н. М.М. Ибрагимов

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» кафедраси магистранти Халилов Феруз Садриевичнинг «Корхона бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудитини такомиллаштириш («Самарқанд-Парранда» ОАЖ материаллари асосида) мавзусидаги диссертациясига илмий раҳбар, и.ф.д., профессор К.Б.Уразовнинг ХУЛОСАСИ

Магистрлик диссертацияси долзарб мавзуга бағишланган, чунки иқтисодиётни ривожлантириш, янгилаш ва модернизациялаш шароитида корхоналарни кўпроқ ўз маблағларини ошириш, пул маблағларини кўпайтириш, бўш пул маблағларидан самарали фойдаланиши ўта муҳимдир. Айнан шулар ва корхоналар бўш пул маблағларини аниқлаш, улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини ҳисоб-китоб қилиш, бу кўрсаткичлар аудитини етарлича тадқиқ этилмаганлиги магистрант Ф.С. Халилов томонидан тайёрланган магистрлик диссертациясини илмий ва амалий аҳамиятга моликлигидан дарак беради.

Магистрлик диссертацияси кириш, 4 та боб, хулосалар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловлардан иборат.

Ишнинг кириш қисмида мавзунинг долзарблиги, ўрганилганлик даражаси асосланган ҳамда мақсад ва вазифалар аниқ белгиланган.

Ишнинг биринчи бобида корхоналар пул маблағларининг моҳияти, аҳамияти ва уларни аудит объекти сифатида таснифлаш асослари, бўш пул маблағларини аниқлаш ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини баҳолашнинг назарий масалалари, шунингдек ушбу муҳим кўрсаткичлар аудитининг заруратлари, мақсади ва вазифалари тадқиқ этилган. Бу бобда диққатга лойиқ қуйидаги натижаларга эришилган:

- «корхоналарнинг бўш пул маблағлари» тушунчасининг таърифи, уларни аниқлашнинг такомиллаштирилган тартиби тавсия этилган;

- корхоналар бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари тизими ишлаб чиқилган;

Диссертациянинг иккинчи бобида корхоналар бўш пул маблағлари аудитининг ташкилий асослари ва ахборот таъминотини такомиллаштириш йўллари тадқиқ этилган, чунончи бўш пул маблағлари аудитининг режаси ва дастури, уни амалга ошириш босқичлари ишлаб чиқилган

Диссертациянинг учинчи бобида корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш кўрсаткичлари аудити ва таҳлилини ўтказиш тартиблари ишлаб чиқилган

Ишнинг тўртинчи боби меҳнат ва ёнғин хавфсизлигини таъминлаш йўллари асослаган.

Ишнинг хулоса қисмида тадқиқот натижалари жамлаган, вниқ хулосалар қилинган, таклиф ва тавсиялар мужассамлаштирилган.

Диссертация ишини бажаришда муаллиф кўплаб манбалардан фойдаланган.

Диссертация тадқиқоти натижаларини муаллиф институтда ўтказилган илмий-амалий анжуман тўпламида чоп эттирган. Тадқиқотлар «Самарқанд-Парранда» ОАЖ мисолида ва буюртмаси асосида олиб борилган. Унинг натижалари бошқа корхоналарда ҳам жорий этилган. Тадқиқотлар натижасида илмий-услубий тавсиялар тайёрланган. Ушбу тавсиялар «Самарқанд-Парранда» ОАЖ ва бошқа корхоналарда жорий этилган.

Юқоридагиларнинг барчаси магистрлик диссертациясини бажариш бўйича тадқиқотларнинг якунланганлиги, унда илмий ва амалий аҳамиятга молик натижалар олинганлиги, уларни жорий этилганлигидан дарак беради. Диссертация тушунарли, сода тилда мустақил бажарилган, китоблар ва зиёнет тармоғидан фойдаланилган.

Диссертация ишида айрим камчиликларнинг борлигини ҳам кўриш мумкин. Чунончи:

1. «Самарқанд-Парранда» ОАЖнинг молиявий хўжалик фаолияти кўрсаткичлари атрофлича берилмаган.

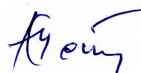
2. Бўш пул маблағлари ҳисобини такомиллаштириш бўйича тақлифлар атрофлича асосланмаган, аудит таҳли амалий материаллар билан ўтказилмаган.

3. Ишда айрим орфографик ва техник хатоликлар бор.

Ушбу камчиликлар диссертация ишининг қимматини пасайтирмайди.

Бажарилган ва тайёрланган диссертация иши «Аудит» мутахассислиги бўйича магистрлик диссертацияларига қўйиладиган талабларга жавоб беради, магистрант Халилов Феруз Садриевичнинг ўзи ушбу у мутахассислик бўйича магистр академик даражасини олишга лойиқдир.

Илмий раҳбар,
и. ф. д. профессор

К.Б.Уразов

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
------------	---

1-БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШТИРИШ ШАРОИТИДА КОРХОНАЛАР ПУЛ МАБЛАҒЛАРИНИНГ АУДИТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДАГИ КОНЦЕПТУАЛ МАСАЛАЛАРИ

1.1. Корхоналар пул маблағларининг моҳияти, аҳамияти ва уларни аудит объекти сифатида таснифлаш асослари.....	8
1.2. Корхоналар бўш пул маблағларини аниқлаш ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини баҳолашнинг назарий масалалари.....	12
1.3. Корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудитининг заруратлари, мақсади ва вазифалари	23

2-БОБ. КОРХОНАЛАР БЎШ ПУЛ МАБЛАҒЛАРИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИ КЎРСАТКИЧЛАРИ АУДИТИНИНГ ТАШКИЛИЙ ЖИҲАТЛАРИ ВА АХБОРОТ ТАЪМИНОТИ

2.1. Корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудитининг ташкилий жиҳатлари.....	26
2.2. Корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудитининг ахборот таъминоти.....	35

3-БОБ. ПАРРАНДАЧИЛИК СОҲАСИ СУБЪЕКТЛАРИДА БЎШ ПУЛ МАБЛАҒЛАРИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИ КЎРСАТКИЧЛАРИНИНГ АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВИ ВА ТАҲЛИЛИ

3.1. «Самарканд-Парранда» ОАЖ ва унинг молиявий-хўжалик фаолияти умумий тавсифи.....	47
3.2. Пул маблағлари ҳолати ва ҳаракатини аудиторлик текширувидан ў ўтказиш.....	53
3.3. Корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлигига аудиторлик баҳосини бериш.....	56

4-БОБ. КОРХОНАЛАРДА МЕҲНАТ ВА ЁНҒИН ХАВСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ

4.1. Меҳнат муҳофазаси ва уни яхшилаш.....	61
4.2. Ёнғин хавсизлигини таъминлаш	66

ХУЛОСА.....	69
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	73
Иловалар.....	78

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Президентимиз таъкидлаганларидек, «2013 йил ва яқин келажакка мўлжалланган дастуримизни амалга оширишда иқтисодийтимиз ва унинг етакчи тармоқларини модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашни жадаллаштириш ва унинг кўламини кенгайтириш, ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш марказий ўрин тутиши даркор»¹.

Ушбу муҳим вазифани адо этишда, шу асосда корхоналар молиявий хўжалик фаолиятини янада ривожлантиришда улар бўш пул маблағларининг ўрни ҳамда аҳамияти бекиёсдир.

«2011 йилда,- деб эътироф этдилар Президентимиз, ... жами инвестицияларнинг 73 фоизидан ортиғи мамлакатимизнинг ички манбалари ҳисобидан – корхоналар ва аҳоли маблағлари, инвестиция жараёнларида тобора фаол иштирок этаётган тижорат банклари кредитлари, шунингдек, давлат бюджети ва бюджетдан ташқари жамғармалар маблағлари ҳисобидан шакллантирилмоқда.

Жами инвестицияларнинг 73,5 фоизидан ортиғи ишлаб чиқариш қувватларини барпо этишга йўналтирилмоқда. Инвестицияларнинг қарийб 45,3 фоизи замонавий, юксак самарали асбоб-ускуналар харид қилишга йўналтирилгани, айниқса муҳимдир»².

Модернизациялаш жараёнларини жадаллаштириш, уларга кенг кўламли ва катта миқдордаги капитал инвестицияларни киритиш, мос равишда, ушбу жараёнларни молиялаштириш манбалари, шу жумладан бўш пул маблағлари ҳисоби ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудитини ҳам замон талабларига мослаштиришни, уларнинг ахборот фойдаланувчилар учун самара берувчи бошқарув дастакларига айлантиришдек муҳим

¹ Бош мақсадимиз – кенг кўламли ислохотларни ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2013 йил 19 январь.

² 2012 йил ватанимиз тараккиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2011 йилнинг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси.

талабларни кўяди. Бироқ, таъкидлаш жоизки, корхона ва ташкилотлардаги ҳисоб ва назорат тизимлари, ўтказилаётган аудиторлик текширувлари ушбу талабларга етарлича тўлиқ жавоб бермайди. Айнан шулар модернизациялаш устувор ҳисобланган ҳозирги шароитда корхоналар бўш пул маблағлари, улардан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари ҳисоби ва аудитини янада ҳам такомиллаштиришга қаратилган чуқур изланишларни тақозо этади.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Корхоналар пул маблағлари ҳисоби ва аудити масалалари Р. Абдуллаев, С.Вохидов, Р. Дустмуродов, Х. Мусаев, В.Подольский, Н.Санаев, М.Тўлахўжаева, К. Уразов ва бошқа олимлар қаламига мансуб ишларда ўз аксини топган. Бироқ, корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини аудиторлик текширувидан ўтказиш ҳамда таҳлил қилиш хусусиятлари атрофлича ёритилмаган. Чоп этилган дарсликлар, ўқув ва амалий кўлланмаларда корхоналарнинг бўш пул маблағларига доир берилган тушунчалар, уларни аниқлаш услубияти кўп жиҳатлари бўйича замон алабларига тўлиқ жавоб бермайди. Айнан шулар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудитини такомиллаштиришга қаратилган ушбу изланишлар мавзусининг ўта долзарблигидан дарак беради.

Мавзунинг илмий тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Танланган мавзу Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, унинг таркибий бўлинмаси бўлган “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” кафедраси томонидан олиб борилаётган илмий изланишларнинг истиқболли режаларига киради ва уларнинг теварагида бажарилган мустақил иш ҳисобланади.

Ишнинг мақсади ва вазифалари. Корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудитининг назарий, ташкилий ва методологик масалаларини тадқиқ этиш ҳамда бу борада мавжуд муаммоларни ҳал қилишга қаратилган илмий-амалий тавсияларни ишлаб чиқишдан иборатдир.

Ушбу мақсадга эришиш учун магистрлик диссертацияси олдига қуйидаги вазифалар қўйилди:

- «корхоналарнинг бўш пул маблағлари» тушунчасининг таърифи, таснифи ва тавсифини ишлаб чиқиш;
- корхоналарнинг бўш пул маблағларини аниқлашнинг такомиллаштирилган тартибини асослаш;
- корхоналар бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари тизимини ишлаб чиқиш;
- корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги аудитининг ташкилий ва ахборот таъминотини такомиллаштириш йўллари асослаш;
- корхоналарнинг асосий, инвестиция ва молиявий фаолияти бўйича пул оқимлари ва бўш пул маблағларини аниқлаш, улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини аудиторлик таҳлилини ўтказиш услубиятини такомиллаштириш.

Изланишлар объекти ва предмети. Изланишлар объекти сифатида паррандачилик соҳаси субъектлари, чунончи Самарқанд вилоятида ўз ўрнига эга бўлган ОАЖ шаклидаги «Самарқанд-Парранда» қўшма корхонаси танлаб олинди. Изланишлар предмети бўлиб паррандачилик соҳаси субъектлари алоҳида фаолият турларига доир пул оқимлари аудитининг, бунда бўш пул маблағларини кўпайтириш ва уларда фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларига аудиторлик баҳосини беришнинг долзарб масалалари ҳисобланади.

Ишнинг методологик асослари. Магистрлик диссертацияни бажариш учун методологик асос бўлиб Ўзбекистон Республикаси қонунлари, республикамиз Президентининг фармонлари, қарорлари, асарлари ва маърузалари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, қабул қилинган ва амалдаги миллий стандартлар, Низомлар, йўриқномалар, хорижий ва республикамиз олимлари томонидан чоп қилинган илмий, ўқув ва ўқув-услубий ишлар, илмий журналларда чоп этилган мақолалар, интернет

тармоғи материаллари, амалиёт материаллари ҳисобланди. Тадқиқотларда оламни билиш, дедукция, индукция, шунингдек бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳил ва аудитнинг замонавий усулларида кенг фойдаланилди.

Ҳимояга олиб чиқиладиган асосий ҳолатлар:

- модернизациялаш шароитида корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини аниқлаш ва аудиторлик текширувидан ўтказишнинг назарий масалалари;

- корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудитининг ташкилий асослари ва ахборот таъминотини такомиллаштириш йўналишлари;

- корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудитининг методологик масалалари;

- корхоналарда меҳнат фаолияти ва пул маблағлари хавфсизлиги таъминлаш ва унда ички аудит хизматидан фойдаланиш масалалари.

Ишнинг илмий янгилиги. Ишда эришилган асосий натижалар ва уларнинг илмий янгилиги бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- «корхоналарнинг бўш пул маблағлари» тушунчасининг таърифи, уларни аниқлашнинг такомиллаштирилган тартиби тавсия этилди;

- корхоналар бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари тизими ишлаб чиқилди;

- корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги аудитининг ташкилий ва ахборот таъминотини такомиллаштириш йўллари асосланди;

- корхоналарнинг асосий, инвестиция ва молиявий фаолияти бўйича пул оқимлари ва бўш пул маблағларини аниқлаш, улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини аудиторлик таҳлилини ўтказиш услубияти ишлаб чиқилди.

Ишнинг илмий ва амалий аҳамияти. Ишнинг илмий аҳамияти шундаки, унда ишлаб чиқилган тавсиялар корхоналарда пул оқимлари, чунончи бўш пул маблағлари, улардан фойдаланиш самарадорлиги

кўрсаткичлари аудитининг назарий, ташкилий ва методологик асосларини янада такомиллаштиришга хизмат қилади. Ишлаб чиқилган тавсияларни амалиётга жорий этилиши корхоналар пул оқимлари ҳисоби ва аудитини яхшилашга, улар тўғрисидаги ахборотлар сифатини ошишига, шу асосда хўжалик юритувчи субъектлар самарадорлигини оширишга имконият яратади.

Магистрлик диссертацияси материалларидан олий таълим муассасалари ўқув режаларида кўзда тутилган «Аудит назарияси», «Аудит», «Амалий аудит», “Бошқа тармоқларда аудитнинг хусусиятлари” фанларини ўргатишда манба сифатида фойдаланиш мумкин.

Натижаларни жорий қилиниши. Диссертацияда келтирилган илмий хулоса ва тавсиялар МЧЖ шаклидаги «Komil-Ishonch» ва “Javlon-Audit” аудиторлик ташкилотларида, шуниндек «Самарқанд-Парранда» ОАЖ амалий фаолиятда қўллаш учун қабул қилинган. Жорий қилиш ишлари тегишли далолатномалар билан расмийлаштирилган.

Ишнинг синовдан ўтиши. Магистрлик диссертацияси мавзуси бўйича 2012 ва 2013 йилларда ўтказилган ҳақаро ва институт миқёсидаги илмий – амалий анжуманларда маърузалар қилинди, уларнинг материаллари ва тезислари тўпламларда чоп этилди.

Диссертация иши “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” кафедрасининг 2013 йил 28 майдаги илмий семинарида муҳокамадан ўтган ва ҳимояга тавсия этилган.

Натижаларнинг эълон қилинганлиги. Тадқиқот натижалари бўйича жами ҳажми 1,0 босма табоқдан иборат 2 та илмий мақола чоп этилди.

Ишнинг таркиби. Магистрлик диссертацияси кириш, тўртта боб, хулоса ва таклифлар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати, иловалардан иборат бўлиб, жами 77 бетдан иборат, унинг таркибида 7 та жадвал, 7 та расм, 1 та диаграмма мавжуд. Ишнинг илова қисмида мавзуга оид амалий материаллар ва айрим ҳисоб-китоблар келтирилган.

1-БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШТИРИШ ШАРОИТИДА КОРХОНАЛАР ПУЛ МАБЛАҒЛАРИНИНГ АУДИТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДАГИ КОНЦЕПТУАЛ МАСАЛАЛАРИ

1.1. Корхоналар пул маблағларининг моҳияти, аҳамияти ва уларни аудит объекти сифатида таснифлаш асослари

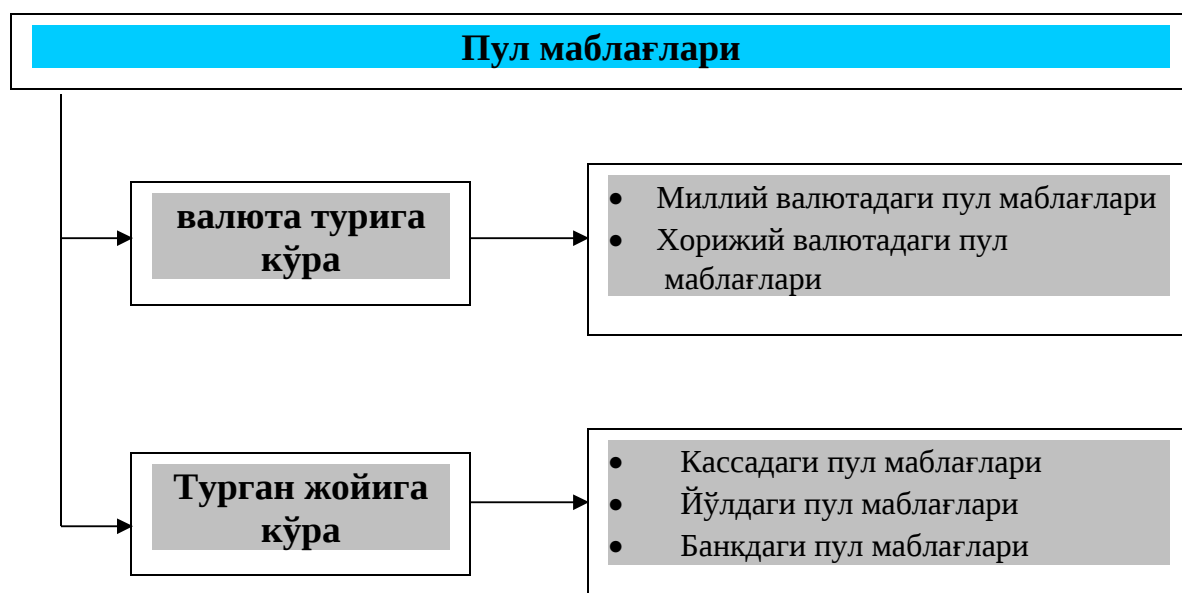
Корхоналар молиявий хўжалик фаолиятини юритишда ва ривожлантиришда уларнинг маблағлари (мулки, активлари)нинг ўрни ҳамда аҳамияти бекиёсдир. Шундай маблағлардан бири бўлиб пул маблағлари ҳисобланади.

Пул маблағлари деганда ўта тез ликвидлик характериға эға бўлған, барча муносабатларда умумий эквивалент ролини ўйнайдиган, давлат томонидан қоғозли ва металл кўринишда маълум қийматларда чиқариладиган махсус товар тушунилади. Пулнинг жамиятдаги ўрни у томонидан бажариладиган қиймат ўлчови, тўлов воситаси, муомала воситаси ва жамғариш воситаси каби функцияларида ёрқин намоён бўлади.

Одатда, корхонанинг пул маблағлари қанчалик кўп бўлса, унда шунчалик ўз фаолиятини янада раванқ топтириш имконияти кўп бўлади. Бундай раванққа пул маблағлари эвазига корхонани модернизациялаш, янги техника ва технологияларни сотиб олиш, инновацияларни амалиётға жорий қилиш орқали эришилади. Бундан ташқари, кўп миқдордаги пул маблағларининг мавжудлиги корхоналарға инвесторлар сифатида бу маблағларни бошқа корхоналарға йўналтиришға, шу йўл билан нафақат ўзлари қўшимча даромад олишларига, балки ўзға корхоналарни ҳам оёққа туришларига имкон беради. Аксинча, корхонанинг пул маблағлари қанчалик кам бўлса ёки улар бўлмаса, унда шунчалик ўз фаолиятини янада ривожлантириш, яъни янги техника ва технологияларни сотиб олиш, инновацияларни амалиётға жорий қилиш имконияти кам бўлади ёки бундай имконият умуман бўлмайди. Етарлича миқдорда пул маблағлари бўлмаган корхоналарнинг ўзға корхоналар, иқтисодий ҳамжамиятлар олдида ҳам

нуфузи сезиларли бўлмайди. Пул маблағларига мунтазам равишда эга бўлмаслик корхоналарнинг ўзга кредиторлар олдида ишончини йўқотишларига ва келгусида тузилиши мумкин бўлган битимларни шубҳа остига олиб келади. Демак, юқоридаги оддий мантиклардан хулоса қилинадиган бўлса, етарли пул маблағларига эга бўлиш корхоналарни, миллий иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим омилларидан бири ҳисобланади.

Адабиётларда бухгалтерия ҳисобида пул маблағларини асосан иккита белгисига қараб, яъни валюта тури ва турган жойига қараб, гуруҳлаш ва акс эттириш кенг қўлланилади (1-расмга қаранг).

1-расм. Корхоналар пул маблағларининг валюта тури ва турган жойига кўра таснифи

Муаллифлар корхоналар пул маблағларини турлича тавсифлаганлар. Чунончи, профессор К.Б. Уразов³ уларни кўринишига кўра қуйидагича тавсифлаган.

• **Миллий валютадаги пул маблағлари** – бу давлат томонидан метал ва қоғозларда қиймати ифодаланган, муомала, айирбошлаш, баҳолашда умумий

³ Уразов К.Б. Бухгалтерия ҳисоби ва аудит. Ўқув қўлланма. – Т.: «Ўқитувчи», 2004.

эквивалент ролини бажарарувчи махсус банк белгилари. Пул белгилари бўлиб бизнинг мамалакатимизда сўм ва тийинлар ҳисобланади.

• **Чет эл мамлакатлари пул маблағлари** – бу ўзга давлатларнинг метал ва қоғозларда қиймати ифодаланган, муомала, айирбошлаш, баҳолашда умумий эквивалент ролини бажарарувчи махсус банк белгилари. Уларга АҚШ доллари, Англия фунт стерлинги, ЕВРО ва бошқалар мамлакатларнинг миллий валюталари киради. Чет эл мамлакатлари валюталаридан ўзаро ҳисоб-китобларда фойдаланиш давлатларaro келишувларга асосан амалга оширилади.

• **Кассадаги пул маблағлари** – бу корхонанинг кунлик эҳтиёжлари учун зарур бўлган, турли мақсадлар ва манбалардан келиб тушган, белгиланган муддатлар ва миқдорларгача сақланадиган кассадаги пул маблағлари. Кассада сақланиши мумкин бўлган пул маблағларининг энг кичик миқдори касса лимити деб аталади ва у корхона томонидан аниқланиб, хизмат қилувчи банк билан тузилган шартномада кўрсатилади.

• **Йўлдаги пул маблағлари** – бу корхона кассасидан банкга турли йўллар билан топширилган, масалан инкассаторлар орқали, алоқа бўлими орқали, банкнинг кечки кассалари орқали, лекинда ойнинг охирида ҳали ҳисоб-китоб счётига кирим қилинганлиги банк кўчирмаси билан тасдиқланмаган пул маблағлари. Пул маблағлари ҳисоб-китоб счётига кирим қилинган кундан бошлаб улар йўлдаги пул маблағлари гуруҳидан чиқарилади.

• **Банкдаги пул маблағлари** – бу корхонанинг хизмат қилувчи банкларда очилган депозит счётларида сақланаётган пул маблағлари. Корхона битта асосий, ҳоҳлаганча махсус депозит счётларни хизмат қилувчи банкларда очиши ва уларда ўз пул маблағларини сақлаши мумкин. Чет эл валютаси билан муомаларга эга бўлган корхоналар хизмат қилувчи банкларда битта асосий ва ҳоҳлаганча махсус валюта счётларини, масалан, конвертация учун, консигнацион товарлар учун ва бошқа мақсадлар учун, очишлари мумкин.

Бизнинг фикримизча, ҳозирги шароитда пул маблағларини юқоридаги иккита белгиси бўйича таснифлаш етарли эмас. Пул маблағларини корхоналарнинг фаолият турларига тегишлигига, шунингдек даромад, мақсадли тушум ва харажат сифатида эътироф этилишига, қайтириб берилиши ёки берилмаслиги, қайтариб олиниши ёки олинмаслиги каби белгилари бўйича ҳам таснифлаш ўта муҳимдир.

Фаолият турларига тегишлигига кўра корхоналар пул маблағларини қуйидаги турларга бўлиш мумкин (2-расмга қаранг):

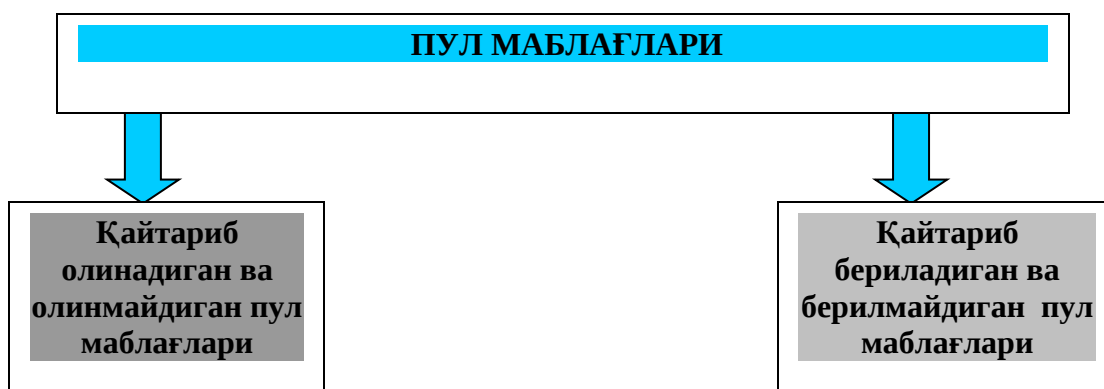
2-расм.Пул маблағларининг корхоналар фаолият турларига кўра таснифи

Корхоналарнинг келиб тушган ва кетган пул маблағларини даромад, мақсадли тушум ва харажат сифатида эътироф этиш мумкин (3-расмга қаранг):

3-расм.Пул маблағларининг даромад, мақсадли тушум ва харажат сифатида таснифи

Қайтариб берилиши ёки берилмаслиги, қайтариб олиниши ёки олинмаслигига кўра корхоналарнинг пул маблағларини қуйидаги турларга ажратиш мумкин (4-расм).

4-расм.Пул маблағларининг қайтариб берилиши ёки берилмаслиги, қайтариб олиниши ёки олинмаслигига кўра таснифи

Пул маблағларини юқорида келтирилган таснифий жиҳатлари улар кирими ва чиқимини, шунингдек пуллик ва пулсиз харажатлар, даромадлар ва бошқа уларга доир операциялар ҳисоби ва аудитида муҳим аҳамият касб этади. Улар тўғрисида ишимизнинг кейинги қисмларида батафсил тўғталамиз.

1.2.Корхоналар бўш пул маблағларини аниқлаш ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини баҳолашнинг назарий масалалари

Корхоналарнинг етарли миқдордаги пул маблағларига, шу жумладан бўш пул маблағларига эга бўлишлигининг ўта катта аҳамиятга моликлиги ҳозирги кунда мавжуд бўлган турли назарий ва методологик масалаларнинг ҳал этилишини тақозо этади. Чунончи, энг авваламбор, қуйидаги ўта муҳим назарий ва методологик саволларга жавоб топиш фойдадан холи бўлмайди.

Хўш, корхоналар фаолиятини ривожлантиришда ўрни ва аҳамияти муҳим бўлган уларнинг бўш пул маблағлари деганда нима тушунилади?

Бўш пул маблағлари мавжудлигини аниқлаш ва унга баҳо бериш негизида қандай мақсадлар ётади?

Бўш пул маблағларининг реал суммасини қандай топиш мақсадга мувофиқ?

Корхоналарнинг бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини қандай кўрсаткичлар орқали ифодалаш, уларни қандай аниқлаш ва ўлчаш мумкин?

Ушбу саволларга тўғри жавоб топишнинг муҳим аҳамиятга моликлигини ҳисобга олган ҳолда қуйида уларга жавоб топишга ҳаракат қиламиз.

Фикримизча, бўш пул маблағларига, даставвал, иқтисодиёт таълимоти нуқтаи назаридан тавсиф берилиши мақсадга мувофиқ. Чунки, бўш пул маблағлари моҳиятига кўра корхоналар ва яхлит мамлакат иқтисодиётига оид муҳим тушунчалардан, қолаверса, иқтисодий категориялардан бири ҳисобланади. Бироқ, изланишлар шуни кўрсатмоқдаки, иқтисодиёт назариясига оид дарсликлар ва ўқув қўлланмаларида бўш пул маблағларига иқтисодий тушунча ёки иқтисодий категория сифатида таъриф берилмаган, шунингдек улар атрофлича тавсифланмаган. Бизнингча, иқтисодий категория сифатида бўш пул маблағларини макон ва замонда юз бераётган иқтисодий муносабатлар ҳамда бевосита бу муносабатларнинг натижаси, деб қараш лозим.

Корхоналар амалиётида бўш пул маблағлари улар молиявий ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Бу кўрсаткич бевосита корхоналар молиявий эгилувчанлиги, ликвидлиги, тўлов қобилияти ва молиявий барқарорлиги даражаларини аниқлашда муҳим ўрин тутувчи кўрсаткичлар сирасига киради. Чунончи, бўш пул маблағларининг ҳисобот саналарида аниқ миқдорини махсус кўрсаткич сифатида ҳисоб-китоб қилиш нафақат мумкин бўлади, балки бу объектив заруратга ҳам айланади. Чунки, бўш пул маблағлари номига ва моҳиятига кўра корхонанинг хўжалик фаолияти натижасида вужудга келган барча тўлов мажбуриятлари тўлиқ қониқтирилгандан кейин улар ихтиёрида қоладиган хусусий активларнинг бир тури ҳисобланади. Корхоналар улар ихтиёрида хусусий актив сифатида

қоладиган бўш пул маблағларини мунтазам равишда ошиб боришига бевосита интиладилар, чунки улар келажакда ўта муҳим аҳамиятга молик бўлган фаолият турлари ҳамда мақсадларни молиялаштиришнинг муҳим манбаи бўлиб ҳисобланади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, бўш пул маблағларига ҳам иқтисодий категория, ҳам тадбиркорлик субъектлари молиявий ҳолатини ифодаловчи кўрсаткич сифатида, бизнинг фикримизча, қуйидагича таърифни бериш мумкин: **бўш пул маблағлари** – бу хўжалик юритувчи субъектларда юз берган иқтисодий муносабатларнинг натижаси бўлиб, вужудга келган барча тўлов мажбуриятлари тўлиқ қониқтирилгандан кейин улар ихтиёрида хусусий актив сифатида қоладиган ва келажакда ўта муҳим аҳамиятга молик бўлган фаолият турлари ҳамда мақсадларга хоҳиш-иродага кўра тасарруф этилиши мумкин бўлган пул маблағларидир.

Хусусий актив сифатида бўш пул маблағлари уларни маълум тартиб-қоидалар асосида тан олиш, ҳисоб-китоб қилиш, ўлчаш ва баҳолаш талабларига жавоб бериши лозимдир. Чунончи, хусусий актив деб тан олиш учун бўш пул маблағлари қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- эгаллик қилиш ҳуқуқига асосан қайси корхона балансига киритилган бўлса, шу корхона томонидан назорат қилиниши лозим;
- қийматга эга бўлиши ва бу қиймат баҳоланадиган бўлиши керак;
- келгусида корхонага иқтисодий наф келтириши керак, жумладан корхонанинг моддий ва молиявий ҳолатини яхшиланишига бевосита ва билвосита ҳисса қўшиши керак;
- юз берган хўжалик фаолияти ва операциялари натижаси ҳисобланиши керак.

Бўш пул маблағларининг хусусий актив сифатидаги характерли хусусиятларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- хорижий ва миллий валютада бўлишлиги;

- турган жойига кўра кассада, банкдаги депозит счётларда ва йўлда бўлишлиги;
- у ёки бу фаолият туридан пайдо бўлишлиги;
- гаровдан ва тўлов мажбуриятларидан холи бўлиши;
- тез ликвидлиги, моддий ва номоддий активлар учун умумэквивалент ролини ўйнай олишлиги ва бошқалар.

Таъкидлаш жоизки, корхоналар бўш пул маблағларини топишнинг аниқ тартиби республикамизда махсус меъёрий ҳужжатлар билан белгиланмаган. Бу тартиб республикамизда чоп этилган махсус адабиётларда ҳам ёритилмаган. Шу билан бирга, республикамизнинг 9-сон БХМС «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот»га мувофиқ ва унга асосан тузиладиган «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот» (4-шакл)да корхоналарнинг пул маблағларининг ҳисобот даври охирида ҳисобот давр бошига нисбатан соф ўсиши ёки соф камайиши алоҳида фаолият турлари, яъни асосий, инвестиция ва молиявий фаолият турлари кесимида аниқланади. Ушбу фаолият турлари бўйича ҳисобот даврида пул маблағларнинг соф ўсиши ёки соф камайиши ($\pm\Delta\text{ПМ}$) ушбу фаолият турларига доир пул тушумларидан (**ПТ**) пул чиқимларини (**ПЧ**) айириш орқали топилади, яъни:

$$\pm\Delta\text{ПМ} = \text{ПТ} - \text{ПЧ}$$

Ҳисобот даврида фаолият турлари бўйича юқоридаги тартибда ҳисобланган пул маблағларидаги соф ўсиш ва соф камайиш суммалари ўртасидаги фаркни ҳисобот даври бошидаги пул маблағларига (**Сб**) қўшиш ёки ундан айириш орқали пул маблағларининг ҳисобот даври охиридаги қолдиғи(**Со**) топилади, яъни:

$$\text{Со} = \text{Сб} \pm\Delta\text{ПМ}$$

Бироқ, пул оқимлари тўғрисида ҳисоботда юқоридаги алгоритмлар асосида топиладиган пул маблағларидаги соф ўсиш ёки соф камайишлар, шунингдек пул маблағларининг ҳисобот давр охиридаги қолдиғи айнан уларнинг бўш пул маблағлари эканлигини билдирмайди. Айнан шу

ҳаракатда бўлган «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот» (4-шакл)да мавжуд ахборот чекловларидан бир бўлиб ҳам ҳисобланади.

Айрим рус тилига таржима қилинган хорижий адабиётларда⁴ корхоналарнинг ҳисобот санасидаги бўш пул маблағларини уларнинг асосий фаолиятдан олинган пул тушумларидан капитал инвестицияларга сарфланган пул чиқимлари ва тўланган дивидендларни айиришдан кейин қолган пул маблағлари сифатида ёки асосий фаолиятдан олинган пул тушумларидан фақат капитал инвестицияларга сарфланган пул чиқимларини айиришдан кейин қолган пул маблағлари сифатида топиш тавсия этилган. Ушбу тавсияларга кўра корхоналар бўш пул маблағларини ҳисоб-китоб қилиш алгоритмларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\text{Бпм} = (\text{ПТаф}) - (\text{ПЧки}) - (\text{Д}) \quad (1)$$

$$\text{Бпм} = (\text{ПТаф}) - (\text{ПЧки}) \quad (2)^5$$

Бу ерда: **Бпм** – бўш пул маблағлари; **(ПТаф)**- корхоналарнинг асосий фаолиятдан олинган пул тушумлари; **(ПЧки)** - капитал инвестицияларга сарфланган пул чиқимлари; **(Д)** - тўланган дивидендлар.

Юқоридаги алгоритмлардан кўриниб турибдики, бўш пул маблағларини ҳисоб-китоб қилиш, уларнинг ҳисобот саналаридаги реал суммасини аниқлашдан бош мақсад бўлиб нафақат корхонанинг асосий фаолиятини бўш пул маблағлари эвазига узлуксиз ривожланишини молиялаштириш имкониятларини белгилаш, балки келгусида қўшимча инвестицияларни қилиш, олинган қарзларни қоплаш, ўз акцияларини сотиб олиш, дивидендларни тўлаш ёки умумий ликвидликни ошириш учун ички резерв ҳисобланган тез ликвидли хусусий актив ҳисобланган бўш пул маблағлари миқдорини баҳолаш ҳисобланади. Айнан ушбу мақсад бўш пул маблағлари миқдорини ҳисобот саналарига ҳисоб-китоб қилиб боришни, шунингдек уларни келгуси даврлар учун ҳам олдиндан чамалашни, яъни

⁴ Финансовый учет. Промежуточный уровень. Том 1, Прагма. – Ташкент, 2005, 67-б.

⁵ **Изоҳ:** бўш пул маблағларини топишда айрим компаниялар дивидендларни айириб ташламайдилар, чунки, улар фикрича, бу чиқимлар компанияларнинг хоши-иродасига кўра бўш пул маблағлари бўлган ҳолда амалга оширилади.

прогнозлаштиришни корхоналар учун объектив зарурат эканлигидан дарак беради.

Бўш пул маблағлари миқдорини аниқлашнинг юқорида тавсия этилган алгоритмлари, шубҳасиз, корхоналарда бу мақсадга эришиш имкониятларини баҳолашга, шунингдек уларни келгуси даврлар учун прогнозлаштиришга маълум даражада хизмат қилади. Шу билан бирга, фикримизча, бўш пул маблағларини ҳисоб-китоб қилишга доир ушбу тавсия этилган ҳар иккала алгоритм ҳам айрим камчиликлардан холи эмас. Уларнинг асосийларига қуйидагиларни киритиш мумкин.

Биринчидан, юқоридаги алгоритмлардан кўриниб турибдики, уларнинг ҳар иккаласида ҳам корхоналар бўш пул маблағларини аниқлашда фақат асосий фаолиятдан олинган пул тушумлари бош омил сифатида олинган. Бу алгоритмларда корхоналарнинг бошқа фаолият турларидан олинган пул тушумлари, масалан, олинган дивидендлар, инвестициялар, асосий воситалар ва бошқа узоқ муддатли активларни сотишдан тушумлар, ютиб олинган пул маблағлари кўринишидаги грантлар ва бошқа шу каби пул тушумлари эътиборга олинмасдан қолинган. Ҳолбуки, бундай пул тушумлари ҳам корхоналар амалиётида ўз ўрнига эга. Ушбу фаолиятлардан олинган пул тушумлари ҳам, табиий равишда, корхоналар томонидан келгусида қўшимча инвестицияларни амалга ошириш, олинган қарзларни қоплаш, ўз акцияларини сотиб олиш, дивидендларни тўлаш ёки умумий ликвидликни ошириш учун ички резерв ҳисобланган тез ликвидли хусусий актив ҳисобланган бўш пул маблағлари миқдорида ўз аксини топади.

Иккинчидан, ҳар иккала алгоритмда бўш пул маблағини аниқлашда капитал инвестицияларга сарфланган пул чиқимларини айириб ташлаш кўзда тутилган, холбуки, бу мақсадга йўналтирилиши мумкин бўлган пул маблағлари миқдорини аниқлаш аслида бўш пул маблағларини прогнозлаштиришнинг муҳим мақсадларидан бири ҳисобланади. Бизингча, бўш пул маблағларини аниқлашда олдинги даврларда бажарилган капитал

инвестициялар бўйича кониктирилмаган (тўланмаган) мажбуриятлар суммаси айириб ташланиши лозим.

Учинчидан, юқоридаги алгоритмларда бўш пул маблағини аниқлашда корхонанинг молиявий фаолиятига доир мажбуриятлари, чунончи олинган кредит ва қарзлар бўйича тўланиши лозим бўлган мажбуриятлари айириб ташланмаган. Холбуки, олдинги даврларда вужудга келган ушбу мажбуриятлар ҳам кейинги даврларда маълум миқдордаги пул чиқимларини талаб қилади. Бизнингча, ҳисобот даврлари охирида бўш пул маблағларини аниқлашда ушбу характердаги мажбуриятлар миқдори, албатта, чегириб ташланиши лозим.

Тўртинчидан, бўш пул маблағларини аниқлашда дивидендлар бўйича мажбуриятларга сарфлаган пул чиқимлари ҳамда уларнинг тўланмасдан қолган қисмини айириб ташлаш мажбурий бўлиши лозим. Чунки, бу мақсадга сарфланадиган пул маблағлари хошиш иродага боғлиқ эмас, балки корхонанинг мажбурий узилиши лозим бўлган қарзини ифодалайди.

Бизнинг фикримизча, юқорида келтирилган таъриф ва тавсифларга асосан корхоналарнинг бўш пул маблағларини уларнинг ҳар бир фаолият тури бўйича ушбу фаолиятдан олинган пул тушумларидан ушбу фаолиятга сарфланган пул чиқимларини айириш, топилган суммани шу фаолиятга доир пул эквивалентидаги дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ўртасидаги фарқ суммасига тузатиш (қўшиш ёки айириш) орқали топиш мақсадга мувофиқдир. Бу тартибга асосан ҳар бир фаолият тури бўйича корхоналар бўш пул маблағларини қуйидаги алгоритм кўринишида ифодалаш мумкин:

$$\text{Бпм} = \text{ПТ} - \text{ПЧ} \pm \Delta\text{ДКК}$$

Бу ерда: **БПМ** – фаолият турига доир бўш пул маблағлари; **ПК** – фаолият турига доир пул кирими; **ПЧ** – фаолият турига доир пул чиқими; **ΔДКК** – фаолият турига доир пул эквивалентидаги дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ўртасидаги фарқ суммаси.

Корхоналарнинг барча фаолияти турларини (асосий, инвестицион ва молиявий) эътиборга олиб, яхлит корхона бўйича бўш пул маблағларини

аниқлаш алгоритмини кенгайтирилган тарзда қуйидагича ҳам ифодалаш мумкин:

$$\text{Бпм} = (\text{ПТаф} + \text{ПТиф} + \text{ПТмф}) - (\text{ПЧаф} + \text{ПЧиф} + \text{ПЧмф}) \pm \Delta\text{ДКК}$$

Бу ерда: **(ПТаф)** – асосий фаолиятдан пул тушумлари; **(ПТиф)** – инвестиция фаолиятдан пул тушумлари; **(ПТмф)** – молиявий фаолиятдан пул тушумлари; **(ПЧаф)** – асосий фаолиятга доир пул чиқимлари; **(ПЧиф)** – инвестиция фаолиятига доир пул чиқимлари; **(ПЧмф)** – молиявий фаолиятга доир пул чиқимлари; **ΔДКК** – барча фаолият турларига доир пул эквивалентидаги жами дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ўртасидаги фарқ суммаси.

Фикримизча, юқоридаги методологик тартиб асосида топилган пул маблағлари миқдори, агар у ижобий бўлса, корхонанинг ҳисобот даври охиридаги бўш пул маблағлари бўла олади. Айнан ушбу бўш пул маблағлари келгусида корхонанинг асосий фаолиятини ҳамда янги инвестиция фаолиятини олиб бориш учун муҳим молиявий манба бўла олади.

Муҳим назарий масалалардан бири бўлиб корхоналар бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларнинг аниқ тизимини шакллантириш ҳисобланади. Бироқ, таъкидлаш жоизки, корхоналар бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларнинг аниқ тизими ҳонузгача ишлаб чиқилмаган.

Бизнинг фикримизча, бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини қуйидаги миқдор ва нисбий бирликларда ўлчанадиган кўрсаткичлар орқали баҳолаш фойдадан холи бўлмайди:

*корхонанинг келгуси даврда асосий фаолиятини бўш пул маблағлари эвазига ривожлантириш имконияти;

*корхонанинг келгуси даврда молиявий инвестиция фаолиятини бўш пул маблағлари эвазига ривожлантириш имконияти;

*келгуси даврда корхонанинг четдан жалб қилинадиган капиталини бўш пул маблағлари эвазига камайтириш имконияти;

Корхоналар бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини миқдор бирликларда миллий валютада, нисбий бирликларда эса фоиз ва коэффицентларда ифодалаш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш учун асос бўлиши мумкин бўлган ушбу миқдор ва нисбий кўрсаткичларнинг ҳар бири ўзига хос ҳисоб-китобларни талаб қилади. Бу кўрсаткичларни қуйидагича ҳисоб-китоб қилишни тавсия этамиз.

1. Корхонанинг келгуси даврда асосий фаолиятини бўш пул маблағлари эвазига ривожлантириш имконияти. Корхоналарнинг асосий фаолиятини ривожлантириш, маълумки, уларни моддий бойликлар, меҳнат ресурслари ва меҳнат воситалари билан таъминланганлигига боғлиқ. Шундан келиб чиқиб, корхонанинг келгуси даврда асосий фаолиятини бўш пул маблағлари эвазига ривожлантириш имконияти миқдор жиҳатдан пул бирлигида асосий фаолият бўйича ўтган ҳисобот йили охирида мавжуд бўлган бўл пул маблағлари эвазига келгуси даврда моддий ва меҳнат харажатларининг, шунингдек моддий техник базани яхшилаш учун қилинадиган капитал инвестицияларнинг қопланиши мумкин бўлган қисмидан иборат бўлади. Нисбий жиҳатдан бу имконият корхонанинг келгуси даврда асосий фаолиятига доир юқоридаги харажатларини молиялаштиришда бўш пул маблағларининг ҳиссаси билан ифодаланади. Ушбу ҳиссани фоизларда бу мақсадларга ажратилган бўш пул маблағлари суммасини улар учун режалаштирилаётган жами харажатлар суммасига бўлиш ва 100 фоизга кўпайтириш орқали топилади. Чунончи, алоҳида харажат турлари бўйича уларни қоплашда бўш пул маблағлари ҳиссаларини қуйидагича ҳисоб-китоб қилиш мумкин:

БПМмх	БПМих	БПМки
МБх	ИХх	КИх
-----	-----	-----
МБС	ИХТ	КИС

$$\text{МБх} = \text{-----} * 100\%; \text{ИХх} = \text{-----} * 100\%; \text{КИх} = \text{-----} * 100\%$$

Бу ерда: **МБх** – келгуси даврда материал бойликларни сотиб олишда бўш пул маблағлари ҳиссаси; **БПМмх** - келгуси даврда материал бойликларни сотиб олишга ажратилган бўш пул маблағлари суммаси; **МБС** - келгуси даврда сотиб олиш мўлжалланган жами материал бойликлар суммаси; **ИХх** - келгуси даврда иш ҳақи тўловларида бўш пул маблағлари ҳиссаси; **МБПМих**- келгуси даврда меҳнат ҳақи тўловларига ажратилган бўш пул маблағлари суммаси; **ИХТ** - келгуси даврда мўлжалланган жами иш ҳақи тўлови (ижтимоий тўлов билан бирга); **КИх** - келгуси даврга мўлжалланган капитал инвестицияларда бўш пул маблағлари ҳиссаси; **БПМки** -

келгуси даврда янги капитал инвестицияларга ажратилган бўш пул маблағлари суммаси;
КИС- келгуси даврга мўлжалланган жами янги капитал инвестициялар суммаси.

2. Корхонанинг келгуси даврда молиявий инвестиция фаолиятини бўш пул маблағлари эвазига ривожлантириш имконияти. Миқдор жихатдан ушбу имконият пул бирлигида асосий ва инвестиция фаолият турлари бўйича ўтган ҳисобот йили охирида мавжуд бўлган бўш пул маблағлари эвазига келгуси даврга мўлжалланган молиявий инвестицияларга ажратилган қисмидан иборат бўлади. Нисбий жихатдан бу имконият корхонанинг келгуси даврдаги молиявий инвестиция фаолиятини молиялаштиришда бўш пул маблағларининг ҳиссаси билан ифодалаш уни қуйидагича ҳисоб-китоб қилиш мумкин:

БПМ_{миф}

$$\text{БПМХ}_{\text{миф}} = \frac{\text{БПМ}_{\text{миф}}}{\text{МХ}_{\text{ми}}} * 100\%$$

МХ_{ми}

Бу ерда: **БПМХ_{миф}** - келгуси даврда корхона молиявий инвестиция фаолияти харажатларини молиялаштиришда бўш пул маблағларининг ҳиссаси; **БПМ_{миф}**- келгуси даврда корхона молиявий инвестиция фаолияти харажатларини молиялаштиришга йўналтирилиши мумкин бўлган бўш пул маблағларининг суммаси; **МХ_{ми}**- келгуси даврда корхона молиявий инвестиция фаолияти харажатларини молиялаштиришга кетадиган жами маблағлар суммаси.

3.Келгуси даврда корхонанинг четдан жалб қилинадиган капиталини бўш пул маблағлари эвазига камайтириш имконияти. Миқдор жихатдан ушбу имконият келгуси давр учун ҳисоб-китоб қилинган кредит ва қарзларга бўлган талаб суммасини пул бирлигида ўтган ҳисобот йили охирида мавжуд бўлган бўш пул маблағлари эвазига қопланиши мумкин бўлган қисмидан иборат бўлади. Нисбий жихатдан бу имконият корхонанинг келгуси даврда кредит ва қарзларга бўлган талаб суммасида ўтган ҳисобот йили охирида мавжуд бўлган бўш пул маблағларининг ҳиссаси билан ифодаланади ва уни қуйидагича ҳисоб-китоб қилиш мумкин:

БПМ

$$\text{БПМХ}_{\text{кк}} = \frac{\text{БПМ}}{\text{БПМХ}_{\text{кк}}} * 100\%$$

КҚТ

Бу ерда: **БПМХкк** - келгуси даврда кредит ва қарзларга бўлган талаб суммасини қоплашда корхона бўш пул маблағларининг хиссаси; **БПМ**- келгуси даврда кредит ва қарзларга бўлган талаб суммасини қоплашга йўналтирилиши мумкин бўлган бўш пул маблағларининг суммаси; **КҚТ**- келгуси даврда корхона учун кредит ва қарзларга бўлган жами талаб суммаси.

Аудиторлик текширувларида юқорида тавсия этилаётган алгоритмлар асосида корхоналар бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилиниши ва уларга аудиторлик баҳоси берилиши лозим. Бундай баҳо корхоналарда улар бўш пул маблағларини кўпайтириш ҳамда мавжуд бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини янада оширишнинг ички имкониятларини белгилашга имкон беради. Бундай ички имкониятлар сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- *асосий фаолиятдан олинadиган пул тушумларини мумкин қадар кўпайтиришга эришиш;

- *асосий фаолиятда дебиторлик қарзларини кўпайишига сабаб бўлувчи омиллар, чунончи маҳсулот, товар, иш ва хизматларни катта миқдордаги бўнак эвазига берилишини қисқартиш ва бунинг эвазига 100 фоизлик бўнак тўловларига эриши;

- *етарли самара бермаётган асосий фондлардан қўшимча пул тушумларини олиш имкониятларига олиб келувчи фаолият турларини, масалан ижарага бериш, ҳамкорликда фойдаланиш, наф билан сотиш кабиларни йўлга қўйиш;

- *кўпроқ тез ва ритмик наф келтирувчи қисқа муддатли инвестицияларни амалга ошириш, умуман фоиз келтирмайдиган молиявий ёрдамларни кўрсатмаслик ва бошқалар.

Фикримизча, корхоналар фаолияти аудиторлик текширувларида улар бўш пул маблағлари ҳолати ва улардан самарали фойдаланиш самарадорлигига юқорида тавсия этилган методологик тартибларга асосан

аудиторлик баҳосини бериш иқтисодиётнинг барча соҳаларини ривожлантиришда ўз самарасини бермасдан қолмайди.

1.3. Корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудитининг заруратлари, мақсади ва вазифалари

Республикаимизнинг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида қонун»ига мувофиқ корхоналарнинг пул маблағлари, шу жумладан бўш пул маблағлари уларда ўтказиладиган мажбурий ва ташаббусли аудитнинг бевосита объектлари ҳисобланади. Пул маблағларининг аудит объекти сифатидаги характерли жиҳатларига қуйидагиларни киритиш мумкин.

Биринчидан, пул маблағлари корхоналар учун энг зарур ва аҳамиятли молиявий ресурс ҳисобланади. Улар тўлов воситаси сифатида корхоналар мажбуриятларини ўз вақтида узиш, ходимларни ва инвесторларни моддий рағбатлантиришнинг муҳим гарови ҳисобланади. Ушбу сифатда пул маблағлари улар ҳисобини қатъий тартибларга асосан юритилишини, мос равишда, аудитда бу тартибларга қатъий амал қилинганликни обдон текширишни тақозо этади.

Иккинчидан, корхоналарда пул маблағларига бўлган зарурат ўта катта бўлганлиги, уларнинг тегишли миқдорини ушлаб туриш, бутлигини сақлаш, талон-тарож бўлиб кетиши олдини олиш, ҳар бир сўмнинг кирими ҳамда чиқимини фаолият натижаларига таъсир қилиши ва бошқа шу каби жиҳатларнинг ўта муҳим аҳамиятга моликлиги аудиторлик текширувларида пул маблағларини ёппасига тегширишни, бунда танлаб текширишга йўл қўймасликни тақозо этади.

Учинчидан, корхоналарда пул маблағлари кирими ва чиқими уларнинг турли фаолиятига тегишлидир. Одатда, ҳар бир фаолият бозор иқтисодиёти шароитида корхонага зарар келтирмаслиги, аксинча фойда келтириши лозим. Акс ҳолда бундай фаолият турлари билан шуғулланишдан наф бўлмайди. Бу бевосита ҳар бир фаолиятдан олинаётган пул кирими ҳамда уларга сарфланаётган пул маблағлари устидан қатъий назоратни ўрнатиш талабини

кўяди. Бунда ҳар бир фаолият бўйича пул кирими ва чиқимида ижобий сальдога, яъни бўш пул маблағларига эришиш ўта муҳим ҳисобланади. Бироқ, амалиётда бунга эришиш жуда мураккаб ҳисобланади. Шу боис ҳам, ҳар бир фаолият тури бўйича ижобий сальдога эга бўлишни таъминлаш учун бухгалтерлар имкон қадар пул киримларини ўз вақтида амалга оширишлари устидан доимий назоратни олиб боришлари, аудиторлар эса бухгалтерларнинг ушбу функцияларини қандай бажарилаётганликларига ҳолис баҳо беришлари лозим.

Демак, юқорида келтирилган ва бошқа объектив ва субъектив ҳолатлардан келиб чиқиб пул маблағлари аудитининг асосий мақсади - бу қуйидагилар тўғрисида исботу далилларни йиғиш ва хулосага келишдир:

1. Юз берган ва бераётган барча пуллик операцияларнинг амалдаги қонунларга зид эмаслиги;

2. Пул маблағлари ҳолати ва ҳаракатини уларнинг турлари, жойлашган жойи, даромад ва харажат сифатида тан олинганлиги, қайтарилиши ёки қайтарилмаслиги ҳамда бошқа жиҳатларининг тўғри ҳужжатлаштирилганлиги, ҳисоб ва ҳисоботда тўғри акс эттирилганлиги.

Шунингдек, пул маблағларини аудиторлик текширувларидан ўтказиш негизида ҳисоб ва ҳисоботда мавжуд камчиликларни ўз вақтида тузатишга эришиш, корхонада юз берган ва бераётган пул кирими ва чиқими асосида ҳар бир фаолият тури бўйича бўш пул маблағларининг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, улардан самарали фойдаланиш йўналишлари ҳамда йўллари аниқлаш бўйича тавсияларни ишлаб чиқиш ва бошқалар ҳам ётади.

Айнан шу мақсад аудиторлар олдига корхоналар пул маблағлари, шу жумладан уларнинг бўш пул маблағлари, бу пул маблағларидан самарали фойдаланиш ҳолатини аудиторлик текширувларидан ўтказишда тегишли вазифаларни ҳам кўяди. Ушбу вазифаларнинг асосийлари сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

*касса операцияларини юртиш Тартиблар ва нақдсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида Низомга амал қилинганликни текшириш;

*касса операцияларини тўғри ҳужжатли расмийлаштирилганлиги, ККО, ЧКО ва касса ҳисоботини тўғри тузилганлиги, кирим ва чиқим касса ордерларини қайд этиш китобини мавжудлиги ва уни тўғри юритилганлигини текшириш;

*кассага кирим қилинган пул маблағларини мақсади бўйича ишлатилганлигини текшириш;

*касса лимити талабларига амал қилинганликни текшириш;

*лимитдан ортиқ ва муддатида ишлатилмасдан қолинган пул маблағларини банкка ўз вақтида топширилганлигини текшириш;

*барча банк операцияларини ҳужжатли асосга эга эканлиги, уларни банк кўчирмалари кесимида мавжудлиги ҳамда тикилганлигини текшириш;

*пул маблағлари бўйича 1- ва 2- журнал-ордерлар, 1-ва 2-қайдномаларни ўз вақтида ва тўғри юритилганлигини текшириш;

* 1- ва 2- журнал-ордерлар, 1-ва 2-қайдномалари йиғма маълумотларини ойма-ой бош китобдаги пул маблағлари ҳисоби учун мўлжалланган счетларга тўғри ўтказилганлигини текшириш;

*пул маблағлари бўйича жорий ҳисоб маълумотларини баланс ҳамда пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот маълумотлари билан ўзаро уйғунлиги текшириш;

*пул маблағлари ҳисобини юритишда 21-сон БХМСга тўлиқ амал қилинганликни текшириш;

*пул оқимлари тўғрисида ҳисоботнинг тўғри тузилганлигини текшириш.

* пул маблағлари бўйича ҳисоб ва ҳисоботда мавжуд камчиликларни бартараф этиш бўйича аниқ тавсияларни бериш;

*корхона раҳбарияти ва ходимларига пул маблағлари ҳисобини юритиш, уни тиклаш, мавжуд камчиликларни бартараф қилишда амалий ёрдам кўрсатиш.

Юқоридаги зикр этилган мақсад ва вазифаларни тўлиқ бажариш пул маблағларни ҳисоб ва ҳисоботда реал акс эттирилишини таъминлашнинг муҳим омили ҳисобланади.

2-БОБ. КОРХОНАЛАР БЎШ ПУЛ МАБЛАҒЛАРИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИ КЎРСАТКИЧЛАРИ АУДИТИНИНГ ТАШКИЛИЙ ЖИҲАТЛАРИ ВА АХБОРОТ ТАЪМИНОТИ

2.1. Корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудитининг ташкилий жиҳатлари

Корхоналар пул маблағлари, шу жумладан бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудитининг муваффақиятли ўтказилиши бевосита аудиторлик текширувларини тўғри ташкил этишга боғлиқ.

Аудиторлик текширувларини ташкил этиш деганда, одатда, уни режалаштириш, ўтказиш, олинган натижаларни расмийлаштириш ва ҳаётга тадбиқ этишга доир барча муолажаларни амалга ошириш тушунилади.

Таъкидлаш жоизки, адабиётларда аудитни, шу жумладан пул маблағлари аудитини ташкилий жиҳатлари атрофлича ёритилган. Ушбу манбаларга кўра корхоналар пул маблағлари аудитини ўтказиш асосан қуйидаги 4 босқичга ажратилади:

1-босқич- аудит текширувини режалаштириш босқичи;

2-босқич- аудит текширувини ўтказиш босқичи;

3-босқич – аудит текшируви натижаларини расмийлаштириш босқичи;

4-босқич - аудит текшируви натижаларини муҳокама қилиш ва амалиётга тадбиқ этиш босқичи.

1-босқичда, яъни аудит текширувини режалаштириш босқичида, одатда, пул маблағлари аудитини ўтказиш бўйича аудиторлик ташкилоти ва унинг миждози ўртасида келишувлар амалга оширилади. Келишувлар натижаси бўлиб пировардида тузилган шартнома, аудиторлик текшируви режаси ва дастури ҳисобланади. Ушбу дастакларнинг мазмуни пул маблағлари

аудитини комплекс аудит таркибида ёки тематик аудит сифатида ўтказилишига бевосита боғлиқ. Комплекс аудитда пул маблағлари аудитига унинг таркибий қисми сифатида қаралади. Тематик аудитда текширув фақат пул маблағлари бўйича ўтказилади. Ҳар иккала турдаги аудитда, уларнинг мақсадидан келиб чиқиб, мос равишдаги шартномалар, аудиторлик режаси ҳамда дастури тузилади. Аудитнинг 1-боскичида тузиладиган ушбу дастакларда уни ўтказишни асосий шартлари, бажариладиган ишлар ҳажми ва қиймати, муддатлари, бажаришда иштирок этадиган масъул шахслар, жавобгарлик шартлари, риск даражаси ва бошқалар белгиланади.

Изланишлар амалиётда пул маблағлари аудити бўйича унинг режаси ва дастурини тузиш бўйича етарлича тажрибалар тўпланганлигини кўрсатмоқда. Ушбу тажрибаларга алоҳида тўхталишни мақсад қилмасдан, уларни мужассамлаштирган ҳолда биз барча турдаги корхоналарда яхлит мазмунда қўллаш мумкин бўлган бўш пул маблағлари тематик аудитининг режаси ва дастурини «Самарқанд-Парранда» ОАЖ мисолида ишлаб чиқишга ҳаракат қилдик. Ушбу тематик аудитнинг тавсия этилаётган режаси ва дастури 1 ва 2-жадвалларда келтирилган.

Корхоналар бўш пул маблағлари тематик аудити режаси ва дастурини тузишда, биз қуйидаги талабларга асосландик:

- * корхонада юз берган ва бераётган барча пул кирими ва чиқимиға доир операцияларнинг Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқлигини текшириш;

- * корхонада юз берган ва бераётган барча пул кирими ва чиқимиға доир операцияларнинг ҳужжатли асосга эгаллиги ҳамда бу ҳужжатларни тўғри тузилганлигини текшириш;

- * корхонада юз берган ва бераётган барча пул кирими ва чиқимиға доир операцияларни бухгалтерия ҳисобида 21-сон БҲМСга мувофиқ юритилганлигини текшириш;

- * корхонада юз берган ва бераётган барча пул кирими ва чиқимиға доир операциялар натижаларини, пул маблағлари ҳолатини молиявий ҳисобот

шаклларида тўғри акс эттирилганлиги текшириш;

*корхонада мавжуд бўлган бўш пул маблағлари ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини 1-бобда келтирилган формулалар асосида ҳисоб-китоб қилиш;

* корхонада мавжуд бўлган бўш пул маблағлари ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини яхшилашнинг ички имкониятларини кўрсатиб бериш.

1-жадвал

Корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари тематик аудитининг режаси

Текшириладиган ташкилот
Аудит даври киши-соатлар миқдори
Аудиторлик гуруҳининг раҳбари
Аудиторлик гуруҳининг таркиби
Режалаштирилган аудиторлик rischi
Режалаштирилган жиддийлик даражаси

«Самарканд-Парранда» ОАЖ
30 кун ёки 15 кун/киши
Бахриддинов Раҳмиддин
Бахриддинов Р, Гайимов Д
5%
10%

№	Режалаштирилган ишлар турлари	Ўтказиш даври, кун/киши	Бажарувчи	Эслатма
1	Пул маблағлари кирими ва чиқимида доир барча операцияларнинг қонунийлиги, ҳужжатли асосга эгалиги, бу ҳужжатларни тўғри тузилганлиги, уларни ҳисоб ва ҳисоботда тўғри акс эттирилганлигини аудиторлик текширувидан ўтказиш	12	Бахриддинов Р, Гайимов Д	
2	Корхоналар бўш пул маблағларининг давр боши ва охиридаги ҳолатини аниқлаш, улардан ҳисобот даврида қандай мақсадларда фойдаланилганликка, эришилган натижаларга ва олинган самарага баҳо бериш			
3	Корхоналар пул маблағларининг ҳолати ва ҳаракати, бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудиторлик текшируви ва таҳлили бўйича ҳисоботни тайёрлаш	1,5	Бахриддинов Р, Гайимов Д	
4	Корхоналар пул маблағлари, шу жумладан бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари ҳолати аудиторлик текшируви ва таҳлили натижаларини корхона	1,5	Бахриддинов Р, Гайимов Д	

	рахбариятига тақдим этиш, муҳокама қилиш ва тадбиқ қилиш			
	Жами	15		

**Корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш
самарадорлиги кўрсаткичлари тематик аудитининг дастури**

Текшириладиган ташкилот
Аудит даври киши-соатлар миқдори
Аудиторлик гуруҳининг раҳбари
Аудиторлик гуруҳининг таркиби
Режалаштирилган аудиторлик rischi
Режалаштирилган жиддийлик даражаси

«Самарканд-Парранда» ОАЖ
30 кун ёки 15 кун/киши
Бахриддинов Раҳмиддин
Бахриддинов Р, Гайимов Д
5%
10%

N	Аудит бўлимлари бўйича аудиторлик тадбирлари руйхати	Ўтказиш даври, Кун	Бажарувчи	Аудиторнинг иш хужжат- лари	Изоҳлар
1	Корхонада пул маблағ- лари ҳисобини юритиш бўйича яратилган шарт- шароитларни, ҳисоб регистрларини юритиш ва архив иши ҳолатини, назорат тизимини, уларнинг текширув даври бошидаги қолдиғини ҳисоб регистрлари ва ҳисобот шаклларида бир хилда акс эттирилганлигини текшириш	1	Р.Бахриддинов, Д. Гайимов	Бухгалтерия баланси, Бош китоб, Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот ва бошқалар	
2	Барча касса операция- ларини тўғри хужжат- лаштирилганлиги, касса ҳисоботларини тўғри тузилганлиги, улар ҳисобини тўғри юритилганлигини ёппасига текшириш	4	Р.Бахриддинов, Д. Гайимов	Касса хужжатлари, 1- ж/о, 1- қайднома, Бош китоб, инвентариза- ция варағи ва бошқалар	
3	Барча миллий ва хорижий валютадаги банк операцияларини тўғри хужжатлаштирил- ганлиги, улар ҳисобини тўғри юритилганлигини ёппасига текшириш	4	Р.Бахриддинов, Д. Гайимов	Шартномалар, банк хужжат- лари, 2-ж/о, 2- қайднома, Бош китоб ва бошқалар	
4	Пул оқимлари (қирими ва чиқими)ни фаолият турлари бўйича тўғри гуруҳланганлиги ва уларни «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот»да	1	Р.Бахриддинов, Д. Гайимов	Бош китоб, Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот ва бошқалар	

	тўғри акс эттирилганлигини текшириш				
5	Хар бир фаолият тури бўйича пул маблағларининг соф ўсиши ва соф камайтиши суммаларини ҳисоботда реал акс эттирилганлигини аниқлаш	0,25		Бош китоб, Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот ва бошқалар	
6	Корхона пул маблағларининг текширув даври охиридаги қолдиғини ҳисоб регистрлари ва ҳисобот шаклларида бир хилда акс эттирилганлигини текшириш	0,25		Бош китоб, Баланс, Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот ва бошқалар	
7	Хар бир фаолият тури бўйича ва жами корхона бўйича бўш пул маблағларининг реал суммасини аниқлаш	0,5		Бош китоб, Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот, тахлилий жадваллар	
8	Хар бир фаолият тури бўйича ва жами корхона бўйича бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини топиш ва баҳолаш	0,5		Бош китоб, Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот, тахлилий жадваллар	
9	Хар бир фаолият тури бўйича ва жами корхона бўйича бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини яхшилашнинг ички имкониятларини аниқ суммаларда кўрсатиб бериш	0,5	Р.Бахриддинов, Д. Гайимов	Бош китоб, Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот, тахлилий жадваллар	
	Жами	12			

Корхоналар бўш пул маблағлари тематик аудити режаси ва дастурида келтирилган иш ҳажми миқдорини ҳисоб-китоб қилиш учун қуйидаги ташкилий ишларни амалга оширдик ва улар натижаларини асос қилиб олдик.

* текшириладиган йилда касса ва банк ҳужжатлари сонини санаб чиқдик; улар тахминий равишда 3000 донани ташкил этди.

- * ҳар бир ҳужжатни текшириш учун 5 дақиқа етарли, деб топилди;
- * аудиторлар иш вақти узунлигини корхонада белгиланган меъёردа, яъни 8 соат миқдорида олдик;
- * ишнинг қўламига кўра корхона пул маблағлари тематик аудитини ўтказишни 2 кишидан иборат аудиторлар гуруҳи томонидан бажарилишини мақсадга мувофиқ, деб топдик.

Юқоридаги мезонларга асосан корхоналар бўш пул маблағлари тематик аудити режаси ва дастурида келтирилган иш ҳажми миқдорини қуйидагича ҳисоб-китоб қилдик:

*соатларда – $3000 \cdot 5/60 = 250$ соат;

*кунларда – $250/8 = 31,25$ кун ёки яхлитлаб, уни 30 кун белгиладик

*кун/ кишида – $30/2 = 15$ кун/киши.

Корхоналар пул маблағлари, шу жумладан бўш пул маблағлари тематик аудити режаси ва дастурини тузишда биз уларга оид ҳисоб ва ҳисобот маълумотларидаги четланишларнинг барчасини жиддий, деб билдик. Мос равишда, аудиторлик текширувида йўл қўйилиши мумкин бўлган четланишлар ҳамда аудиторлик рискин хам жиддий, деб ҳисобладик. Шу боис, умумтан олинган тартибларга кўра Корхоналар пул маблағлари, шу жумладан бўш пул маблағлари тематик аудити бўйича аудиторлик рисқи даражасини 5 %, четланишларнинг жиддийлик даражасини 10 % миқдорида белгилашни мақсадга мувофиқ, деб билдик.

Аудиторлик текширувларининг 1-босқичида амалга оширилиши лозим бўлган муҳим тадбирлардан бири бўлиб, маълумки, кўрсатиладиган аудиторлик хизматлари қийматини белгилаш ҳисобланади. Ҳозирги пайтда аудиторлик хизматлари қиймати турлича мезонларга асосан белгиланмоқда, масалан, соф тушумга нисбатан маълум фоиз асосида, бош бухгалтернинг ўртача йиллик иш ҳақи миқдоридан маълум фоиз асосида, аудиторларнинг ўртача ойлик иш ҳақи ва аудиторлик ташкилотининг белгиланган фойдалилик даражасини таъминлаш миқдорида, профессионал аудиторнинг

1 соатлик меҳнати учун аудиторлик ташкилотида белгиланган таъриф асосида ва бошқалар.

Бизнингча, корхоналар пул маблағлари, шу жумладан бўш пул маблағлари тематик аудити бўйича иш қийматини белгилашда юқорида келтирилган мезонларнинг бири асос қилиб олинishi лозим. Мисол учун, профессионал аудиторнинг 1 соатлик меҳнати учун аудиторлик ташкилотида корхонанинг барча харажатлари эътиборга олинган ҳолда белгиланган 5000 сўмлик таъриф асосида хизмат ҳақини (иш қийматини) қуйидагича ҳисоб-китоб қилиш мумкин:

$$*1 \text{ кунга} - 5000 * 8 * 2 = 80000 \text{ сўм};$$

$$*1 \text{ кун/кишига} - 80000 * 2 = 160000 \text{ сўм}$$

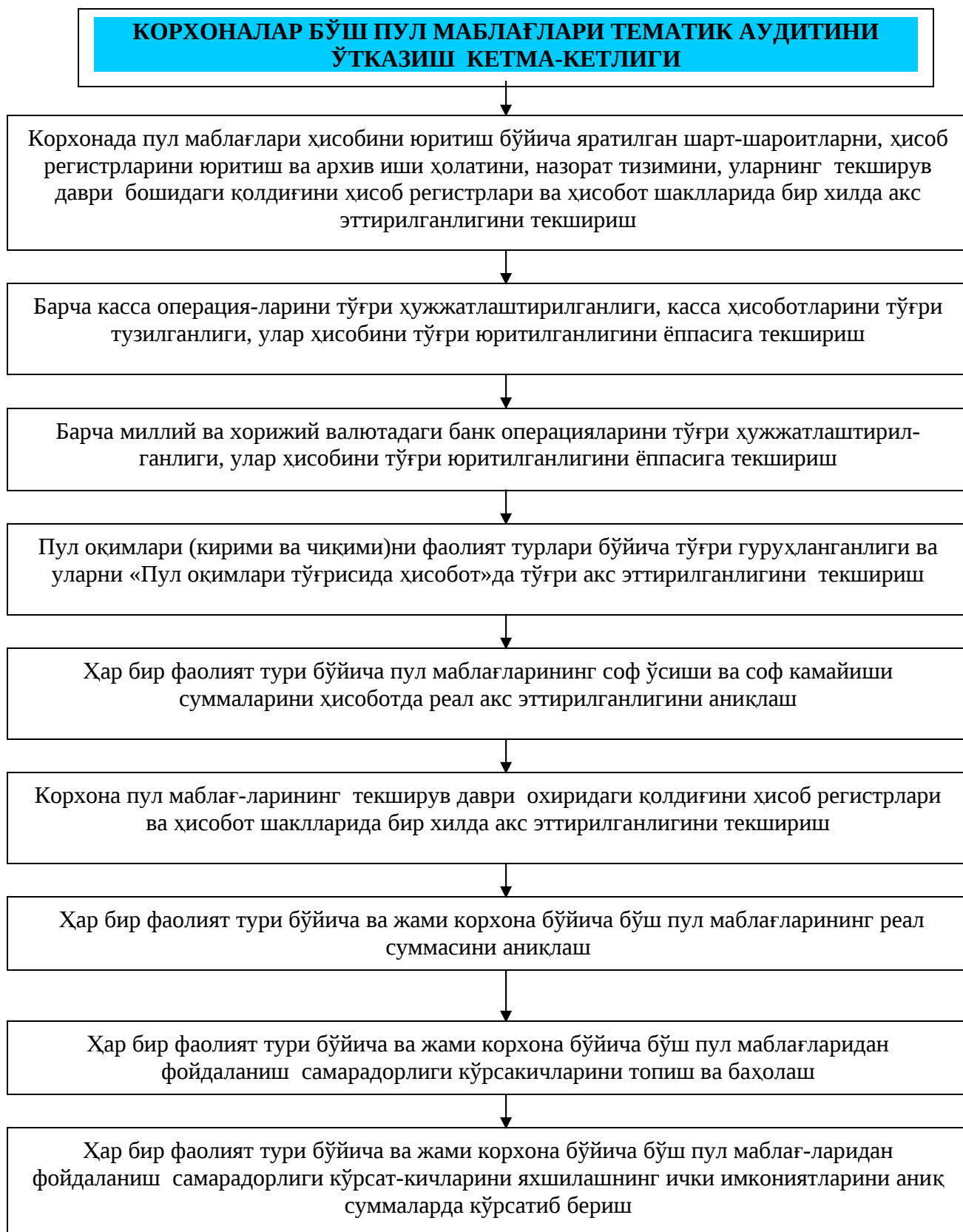
$$*15 \text{ кун/кишига} - 160000 * 15 = 2400000 \text{ сўм}.$$

Аудитнинг 1-босқичида амалга ошириладиган юқорида изоҳи берилган тадбирлар ва уларнинг натижалари, пировард натижада, ўз аксини тўлиқ аудиторлик хизматлари тўғрисида тузиладиган шартномада ўз аксини топиши лозим.

Корхоналар пул маблағлари, шу жумладан бўш пул маблағлари тематик аудитининг 2-босқичида уларнинг аудиторлик текшируви ва таҳлили юқорида келтирилган дастур асосида ўтказилади. Бизнингча, корхоналар пул маблағлари, шу жумладан бўш пул маблағлари аудиторлик текшируви ва таҳлилини қуйидаги кетма-кетликни ушлаш мақсадга мувофиқ (5-расм).

Корхоналар пул маблағлари, шу жумладан бўш пул маблағлари тематик аудитининг 3-босқичида аудиторлик текшируви натижалари бўйича аудиторлик ҳисоботи тайёрланади. Ушбу ҳисоботни тайёрлашда қуйидаги талабларга амал қилиш лозим.

Биринчидан, корхоналар пул маблағлари, шу жумладан бўш пул маблағлари тематик аудити натижалари бўйича тузиладиган аудиторлик ҳисоботини «Корхоналар пул маблағлари аудиторлик текшируви ва таҳлили натижалари тўғрисида аудиторлик ҳисоботи», деб номланиши тўғрироқ бўлади.

5-расм. Корхоналар бўш пул маблағлари тематик аудитини ўтказиш кетма-кетлиги

Иккинчидан, корхоналар пул маблағлари, шу жумладан бўш пул маблағлари тематик аудити натижалари бўйича тузиладиган аудиторлик ҳисоботи 80-сон АФМС «Махсус масалани текшириш натижалари бўйича аудитор ҳисоботи»да белгиланган умумий талабларга жавоб бериши лозим. Чунончи, аудиторлик ҳисоботи юқоридаги стандартга мувофиқ қуйидаги учта қисмдан иборат бўлиши лозим:

**кириш қисм* – унда аудиторлик ташкилотининг реквизитлари, ҳисоботни кимга мўлжалланганлиги, текширувни ўтказишга асос бўлган шартнома, унинг асосий шартлари, текшириш ўтказишга манба бўлган ҳужжатлар таркиби ўз аксини топишиши керак;

**асосий таҳлилий қисм* – унда аудиторлик текширувлари натижалари ёритилиши, чунончи аниқланган камчиликлар, уларни сабаблари, айбдорлари баён қилиниши, барча келтирилган далиллар таҳлилий жадваллар ёки иловаларда келтирилган бўлиши лозим;

**хулоса ва тавсиялар қисми* - унда аудиторлик текшируви натижаси асосида корхоналар пул маблағлари ва улардан фойдаланиш бўйича ҳисоб ва ҳисоботнинг ҳолатига аудиторлик баҳоси берилиши, уни қонун ҳужжатларига мослиги ёки мос келмаслиги уқтирилиши, хато ва камчиликларни бартараф этиш йўллари, шунингдек корхона бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини яхшилаш бўйича аудиторлик тавсиялари берилиши лозим.

Аудиторлик текширувларида унинг 4-босқичида корхоналар пул маблағлари, шу жумладан бўш пул маблағлари, улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудиторлик текшируви натижалари корхона раҳбарияти билан муҳокама қилиниши, мавжуд камчиликларни бартараф этиш бўйича аниқ қарорлар қабул қилиниши лозим.

2.2. Корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудитининг ахборот таъминоти

Корхоналар пул маблағлари, шу жумладан бўш пул маблағлари, улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари бўйича аудиторлик текшируви режаси ва дастурининг ижроси, энг авваламбор, улар тўғрисида ахборотларнинг мавжудлигига боғлиқ. Бундай ахборотлар манбаларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин (6-расмга қаранг).

6-расм. Корхоналар пул маблағлари аудити ахборот таъминотини ташкил қилувчи ахборот манбалари

Пул маблағлари аудити ахборот таъминоти таркибига кирувчи манбаларнинг ҳар бири ўз ўрнига эга. Мисол учун, меъёрий-ҳукукий

хужжатлар аудиторларга пул маблағлари аудитида уларнинг бош мақсадини, яъни юз берган жараёнларнинг қонун ҳужжатларига мувофиқлиги, ҳисоб ва ҳисоботнинг амалдаги меъёрий ҳужжатларга мослигини текшириш ва унга аудиторлик ҳулосасини беришни амалга оширишга асос бўлади. Корхоналарнинг ички ҳисоб ва ҳисобот ҳужжатлари ҳақиқатда юз берган пуллик операцияларга гувоҳлик беради. Улар аудиторлар учун текшириш объектлари ҳамда ва исботу-далилларни тўплаш воситалари бўлиб ҳисобланади. Ташқи манбалардан аудиторлар керакли ҳолларда аудиторлик ҳулосасини реал шакллантириш, ўз рискинни камайтириш мақсадларида фойдаланадилар.

Пул маблағлари, шу жумладан бўш пул маблағлари тематик аудити ва таҳлилини ўтказишда улар кирими ва чиқимиға гувоҳлик берувчи бошланғич ҳужжатлар (кирим ва чиқим касса ордерлари, касса ҳисоботлари, банк ўчирмалари, тўлов топшириқномалари, инкассо топшириқлари, тўлов талабномалари чеклар, ва бошқалар), шунингдек пул маблағлари бўйича жорий ва йиғма ҳисоб регистрлари (1-ва 2-журнал ордерлар, 1-ва 2-қайдномалар, бош китоб)дан ташқари «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот» (4-шакл) ўта муҳим ўрин тутди. Қуйида ушбу ҳисоботнинг мақсади, ахборот бериш имкониятлари, уни тузиш усуллари, ахборот беришдаги чекловлари ва таомиллаштириш йўналишларига тўхталамиз.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботнинг (4-сон шакл)нинг номланишидан кўриниб турибдики, унинг асосий мақсади бўлиб корхонада ҳисобот даврида юз берган пул оқимлари тўғрисида йиғма маълумотларни акс эттириш ҳисобланади.

Пул оқимлари деганда пул маблағларининг корхонада юз берган кирими ва чиқими тушунилади.

Пул кирими – бу пул маблағларининг корхонага турли манбалардан келиб тушуши.

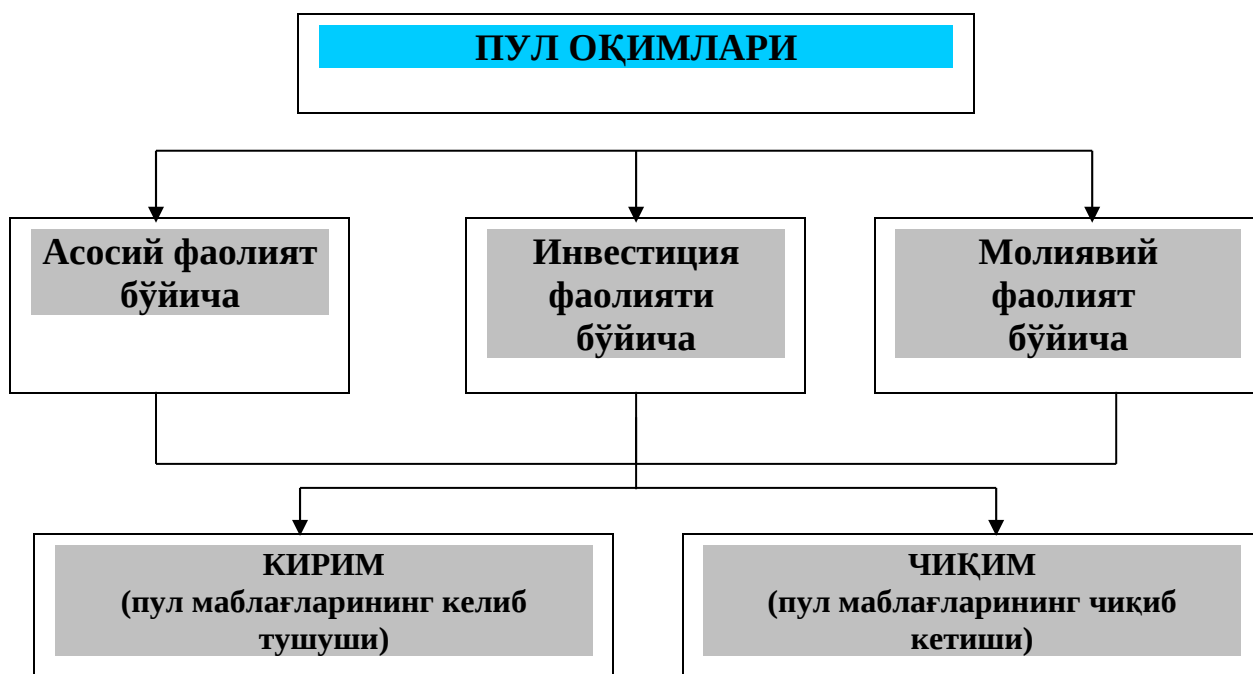
Пул чиқими – бу корхонада пул маблағларининг турли мақсадлар учун сарфи, яъни уларнинг корхонадан чиқиб кетиши.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот тўртта устунчадан иборот бўлиб, унинг 1 ва 2- устунларида ҳисоботнинг кўрсаткичлари ва уларга биркитилган сатрларнинг рақамлари кўрсатилади. Ҳисоботнинг 3 ва 4- устунларида мос равишда пул маблағларининг кимири ва чиқимиға доир маълумотлар акс эттирилади.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот икки бўлимдан иборот бўлиб, унинг биринчи бўлимида миллий валютадаги пул маблағларининг ҳолати ва ҳаракати, иккинчи бўлимида эса чет эл валютасидаги пул маблағларининг ҳолати ва ҳаракати Ўзбекистон республикаси Марказий банкининг курси бўйича миллий валютада акс эттирилади.

Ҳисоботда пул оқимларини акс эттирувчи кўрсаткичлар корхонанинг пул оқимлари тўғрисидаги маълумотларини бевосита фаолият турлари бўйича гуруҳлашға йўналтирилган.

Республикаимизнинг 9-сон БҲМС “Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот”ға мувофиқ ушбу ҳисобот шаклида корхоналар пул оқимларини қуйидаги фаолият турлари бўйича гуруҳлаш кўзда тутилган (7-расм).

7-расм. Корхоналар пул оқимларининг фаолият турлари бўйича таснифи

Расмдан кўриниб турибдики, пул оқимлари тўғрисида ҳисоботда пул оқимлари (кирими ва чиқими)ни акс эттиришда асос қилиб уларнинг асосий, инвестиция ва молиявий фаолият турлари олинган.

Корхоналарнинг **асосий фаолияти** деганда, одатда, уларнинг ҳар кунлик одатий фаолияти тушунилади. Мисол учун, паррандачилик соҳаси субъектларининг асосий фаолияти бўлиб тухум ва парранда гўштини етиштириш ва сотиш ҳисобланади. Бу турдаги субъектларнинг асосий фаолиятига доир пул оқимлари ўз ичига қуйидагиларни олади:

Паррандачилик субъектлари асосий фаолияти бўйича пул оқимлари	
Пул маблағлари кирими	Пул маблағлари чиқими
1. Тухум ва гўшт сотиш бўйича харидорлардан келиб тушган пул маблағлари	1. Таъминотчиларга тўловлар
2. Таъминотчилар томонидан қайтарилган бўнақлар	2. Харидорларга қайтарилган бўнақлар
3. Бюджетдан қайтган ортқча тўловлар	3. Бюджетга тўловлар
4. Ходимлар томонидан қайтарилган пул маблағлари	4. Ходимларга тўланган иш ҳақи
5. Ҳисобдор шахслар томонидан қайтарилган пул маблағлари	5. Ҳисобдор шахсларга берилган бўнақлар ва тўловлар
6. Бошқа дебиторлардан қайтарилган пул маблағлари	6. Бошқа кредиторларга тўловлар

Корхоналарнинг **инвестиция фаолияти** – бу уларнинг ўз маблағларини ўзининг моддий техника базасини ривожлантириш, шунингдек ўзга шахсларга маълум мақсадларда (мисол учун, фоиз кўринишида даромад олиш, уларга оёққа туришда кўмаклашиш ва бошқа мақсадларда) киритишга йўналтирилган фаолияти. Паррандачилик соҳаси субъектларининг инвестиция фаолиятига доир пул оқимлари ўз ичига қуйидагиларни олади:

Паррандачилик субъектлари инвестиция фаолияти бўйича пул оқимлари	
Пул маблағлари кирими	Пул маблағлари чиқими
1. АВ, НА, ўрнатишга мўлжалланган жиҳозлар, тугалланмаган қурилиш объектларини сотишдан тушумлар	1. Қимматли қоғозларни сотиб олишга сарфланган пул маблағлари
2. Дивиденд тушумлари	2. Кредит ва қарзлар сифатида берилган пул маблағлари
3. Қайтарилган таъсис бадаллари	3. Таъсис бадали сифатида киритилган пул маблағлари
4. Олдин берилган кредит ва қарзларнинг қайтарилган қисми	4. АВ, НА, жиҳозларни сотиб олишга, капитал қурилиш, реконструкция, кенгайтириш, ободонлаштириш, лизинг

	мулкига қилинган пул сарфлари
--	-------------------------------

Корхоналарнинг **молиявий фаолияти** деганда, уларнинг ўзга юридик ва жисмоний шахслар маблағларини маълум шартлар асосида ўз оборотига жалб этишга доир фаолияти тушунилади. Паррандачилик соҳаси субъектларида молиявий фаолиятга доир пул оқимлари ўз ичига қуйидагиларни олади:

Паррандачилик субъектлари молиявий фаолияти бўйича пул оқимлари	
Пул маблағлари кирими	Пул маблағлари чиқими
1. Олинган банк кредитлари	1. Олинган кредит ва кредитларнинг қайтарилиши
2. Олинган қазлар ва вақтинчалик молиявий ёрдамлар	2. Ўз акциялари ва облигацияларини қайта сотиб олиш ва қайтариш
3. Чиқарилган акция ва облигацияларни жойлаштиришдан тушумлар	3. Дивиденд ва фоиз тўловлари

Корхоналарда юз берадиган айрим операциялар, шунингдек уларнинг айрим харажатлари пул чиқимларига олиб келмайди. Улар пулсиз операциялар ва харажатлар, деб ҳам номланади. Бундай операциялар ва харажатларга, чунончи қуйидагилар киради:

ПУЛСИЗ ОПЕРАЦИЯЛАР	
Асосий фаолият бўйича	*Амортизация ажратмалари; *Бартер
Инвестиция фаолияти бўйича	*қарзни бошқа актив билан қайтарилиши *қарзни эвазига берилиши;
Молиявий фаолият бўйича	*қимматли қоғозларни сотиб олиш ва номинал қиймати ўртасида фаркни (чегирма ёки устамаларни ҳисобдан чиқариш)

Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот корхоналарнинг ҳар бир фаолият тури бўйича нафақат пул кирими ва чиқими тўғрисида, балки улар бўйича пул маблағларининг соф ўсиши ва соф камайиши тўғрисида ҳам маълумотларни беришга мўлжалланган. Бунда, соф ўсиш ва соф камайиш деганда қуйидагилар тушунилади:

СОФ ЎСИШ	бу пул киримининг пул чиқимидан ортиқ қисми ($K > Ч$)
СОФ КАМАЙИШ	бу пул чиқимининг пул киримидан ортиқ қисми ($K < Ч$)

Халқаро амалиётда “Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот”ни тузишнинг иккита усули кенг қўлланилади: (1) бевосита усул; (2) билвосита усул. Республикамизнинг 9-сон БХМС «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот»га мувофиқ миллий корхоналар ушбу ҳисоботни фақат бевосита усулга асосан тузадилар. Қуйида ушбу усулларга асосан «Пул маблағлари тўғрисида ҳисобот»ни тузишнинг бир-биридан фарқли жиҳатларига тўхталамиз.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тузишнинг бевосита усули

> пул кирими ва чиқими ҳар бир фаолият тури бўйича ҳисоботнинг алоҳида бўлимларида кўрсатилади ва уларнинг ҳар бири бўйича соф ўсиш ёки соф камайиш суммаси кўрсатилади (мос равишда, кирим ва чиқим учун ажратилган устунларда);

> пул кирими ва чиқимини аниқлашда пул маблағлари деганда кассадаги, банкдаги депозит счётлардаги ва йўлдаги пул маблағлари тушунилади;

> пул маблағлари ҳаракати пул маблағлари счётлари ўртасида юз берадиган ички алмашувларни ўз ичига олмайди;

> пул маблағлари ҳаракати пул маблағларини фақат четдан келиши ва уларнинг четга чиқиб кетишини ўз ичига олади;

> ҳисоботнинг алоҳида қаторида ҳисобот даврда барча фаолият турлари бўйича биргаликда олингандаги соф ўзгариш (қўпайиш ёки камайиш) суммаси кўрсатилади;

> пул маблағларининг ҳисобот давр охиридаги қолдиғи ҳисобот даври бошидаги қолдиқни соф ўзгариш суммасига тузатиш (қўшиш ёки айириш) орқали топилади.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботнинг алоҳида фаолият турлари бўйича бўлимлари қуйидаги тартибларга асослаган ҳолда тўлғазилади.

АСОСИЙ ФАОЛИЯТ БЎЙИЧА

Биринчидан, асосий фаолият бўйича пул кирими ва чиқими суммаларини топиш учун ҳисобот даврида (давр боши ва давр охирида)

баланс моддаларида юз берган ўзгаришлар (кўпайиш ёки камайишлар) аниқланади.

Иккинчидан, асосий (операцион) фаолият бўйича пул оқимларини ҳисоблашда уларнинг кирими ва чиқими “Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот»нинг уларга мос келувчи соф тушум, таннарх, давр харажатлари, солиқ тўловлари каби кўрсаткичлари билан узвий боғланади. Жумладан, пул кирими соф тушум билан, пул чиқимлари ҳисоботнинг таннарх, давр харажатлари, солиқ тўловлари каби моддалари билан боғланади. Пул оқимларини ҳисоблашда молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботнинг юқорида келтирилган кўрсаткичлари асос қилиб олинади ва ушбу кўрсаткичлар уларга таъсир этувчи баланс моддасида ҳисобот даври охири ва бошидаги ўзгариш суммасига тузатилади. Ушбу тузатишлар, жумладан, қуйидагича амалга оширилади:

1.Харидорлардан келиб тушган пул малағлари суммаси (Пк)ни топиш учун молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда кўрсатилган сотишдан олинган даромад (Сд) суммаси корхона балансининг давр бошига ва охирига кўрсатилган харидорлар бўйича дебиторлик қарзларининг (Дқ) кўпайиш ёки камайиш суммасига тузатилади, жумладан дебиторлик суммасини ошиши (+Дқ) пул киримларини камайтиради, аксинча дебиторлик қарзларнинг камайиши (-Дқ) эса пул киримларини кўпайтиради, яъни:

Харидорлардан тушган пул маблағлари (Пк) =	Сотишдан олинган даромад (Сд)	+ Дебиторлик қарзларнинг камайиши (-Дқ) - Дебиторлик қарзларнинг кўпайиши (+Дқ)
--	----------------------------------	--

Мисол учун, сотишдан олинган даромад суммаси (Сд) ҳисобот йилида 500 400 минг сўмни, харидорларнинг дебиторлик қарзлари баланс бўйича йил бошида 10 400 минг сўмни, йил охирида эса 20 400 минг сўмни ташкил этди, дейлик. У ҳолда харидорлардан келиб тушган пул маблағлари (Пк) 490 400 минг сўмни (500400 -10000) ташкил этади. Агар, дебиторлик қарзлари йил охирида 5 400 минг сўмни ташкил этганда эди, у ҳолда

харидорлардан келиб тушган пул маблағлари (Пк) 505 400 минг сўмни ташкил этар эди (500400+5000).

2.Таъминотчиларга ўтказилган пул маблағларининг суммасини топиш (Пчт) учун молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг сотиш таннархи (Ст) кўрсаткичи асос қилиб олинади ва ушбу сумма корхона балансининг давр бошига ва охирига кўрсатилган товар захираларининг (Тз), шунингдек таъминотчилар олидиги кредиторлик қарзларининг кўпайиш ёки камайиш суммасига тузатилади, жумладан товар захираларининг кўпайиши (+Тз) пул чиқимларини кўпайишига, товар захираларининг камайиши (-Тз) эса пул чиқимларини камайишига, таъминотчилар олдидаги кредиторлик қарзларнинг ошиши (+Кк) пул чиқимларининг камайишига, аксинча кредиторлик қарзларнинг камайиши (-Кк) эса пул чиқимларининг кўпайишига олиб келади, яъни:

Таъминотчилар- га тўланган пул маблағлари = (Пчт)	Сотиш таннархи (Ст)	+ Товар захираларини кўпайиши (+Тз) - Товар захираларини камайиши (-Тз)	+ Кредиторлик қарзларнинг камайиши (-Кк) - Кредиторлик қарзларнинг кўпайиши (+Кк)
--	------------------------	--	--

Мисол учун, сотиш таннархи 400 500 минг сўм дейлик, товар захиралари ҳисобот давр бошига 65 500 минг сўм, ҳисобот давр охирига 55 500 минг сўмни, таъминотчилар олидидаги қарзлар ҳисобот давр бошига 20 500 минг сўм, ҳисобот давр охирига 15 5000 минг сўмни ташкил этди дейлик. Ушбу мисолда таъминотчиларга ўтказилган сумма молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва баланс маълумотларга кўра 395 500 минг сумни (400500 -10000+5000) ташкил этади.

3.Операцион харажатларга доир пул чиқимлари суммасини топиш (Птох)учун асос қилиб давр харажатлари (Дх) олинади ва топилган сумма баланснинг давр боши ва охиридаги келгуси давр харажатларининг (Кдх) ва мажбуриятларнинг (М) суммаларидаги ўзгаришларга тузатилади, шунингдек тузатишда молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилган

амортизация ва бошқа пулсиз харажатлар (Апх) суммалари айирилиб ташланади, жумладан келгуси давр харажатларининг кўпайиши (+Кдх) пул чиқимларини кўпайишига, келгуси давр харажатларининг камайиши (-Кдх) эса пул чиқимларини камайишига, ҳисобланган мажбуриятларнинг ошиши(+М) пул чиқимларининг камайишига, аксинча ҳисобланган мажбуриятларнинг камайиши (-М) эса пул чиқимларининг кўпайишига олиб келади, яъни:

Операцион харажатлар бўйича пул = тўловлари (Птох)	Давр харажатлари + (Дх)	+ Келгуси давр харажатларининг кўпайиши (+Кдх) - Келгуси давр харажатларининг камайиши (-Кдх)	+ Мажбуриятларни камайиши (-М) - Мажбуриятларни кўпайиши (+М)	- Амортизация ва бошқа пулсиз харажатлар (Апх)
--	-------------------------	--	--	--

Мисол учун, давр харажатлари 150 300 минг сўм дейлик, келгуси давр харажатлари ҳисобот давр бошига 2 300 минг сўм, ҳисобот давр охирига 2 500 минг сўмни, ҳисобланган мажбуриятлар ҳисобот давр бошига 5 200 минг сўм, ҳисобот давр охирига 4200 минг сўмни, амортизация харажатлари 11 300 минг сўмни ташкил этди дейлик. Ушбу мисолда операцион харажатларга доир пул тўловларининг суммаси молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва баланс маълумотларга кўра 140 200 минг сумни (150300 +200 +1000 - 11300) ташкил этади.

4.Корхона фойдаси (даромади)дан олинадиган солиқлар бўйича пул тўловлари суммасини (Пчс) топиш учун асос қилиб фойда (даромад) ва бошқа даромаддан олинадиган солиқларнинг (инфраструктурани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ, ялпи тушумдан солиқ) молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда кўрсатилган суммалари (Сф) олинади ва ушбу сумма баланснинг давр боши ва охиридаги ушбу солиқлар бўйича қарз (Кс) суммаларидаги ўзгаришларга тузатилади, жумладан солиқлар бўйича

қарз суммасини камайиши (-Қс) пул чиқимларини кўпайишига, қарз суммасини кўпайиши (+Қс) эса пул чиқимларини камайишига олиб келади, яъни:

Фойдадан олинадиган солиқлар бўйича пул тўловлари = (Пчс)	Фойдадан солиқлар (Сф)	+Солиқлар бўйича қарзларнинг камайиши (-Қс) - Солиқлар бўйича қарзларнинг кўпайиши (+Қс)
--	-------------------------------	---

Мисол учун, фойда солиғи суммаси молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботга кўра 30500 минг сўмни, ушбу солиқлар бўйича қарз суммаси ҳисобот давр бошига 2500 минг сўм, ҳисобот давр охирига 4500 минг сўмни ташкил этди дейлик. Ушбу мисолда фойда солиғи бўйича пул чиқимининг суммаси молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва баланс маълумотларига кўра 28 500 минг сўмни (30500- 2000) ташкил этади.

ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИ БЎЙИЧА

Биринчидан, инвестициялардан олинган фоизлар бўйича пул тушумлари қуйидагича аниқланади.

Дивидендлар кўринишида тушган пул маблағлари (Дк) =	Дивиденд кўринишидаги даромад (Дд)	+ Дивидендлар бўйича дебиторлик қарзларнинг камайиши (-Дк) - Дивидендлар бўйича дебиторлик қарзларнинг кўпайиши (+Дк)
--	---	--

Иккинчидан, узоқ муддатли активларни сотиш ва инвестицияларни қайтарилишидан пул тушумлари бевосита пул маблағлари счётлари дебетидаги ёзувлар суммалари асосида аниқланади.

Учинчидан, узоқ муддатли активларни сотиб олиш ва инвестицияларга йўналтирилган пул чиқимлари пул маблағлари счётлари кредитидаги ёзувлар суммалари асосида аниқланади.

МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТ БЎЙИЧА

Биринчидан, тўланган фоизлар ва дивидендлар бўйича пул чиқимлари қуйидагича аниқланади.

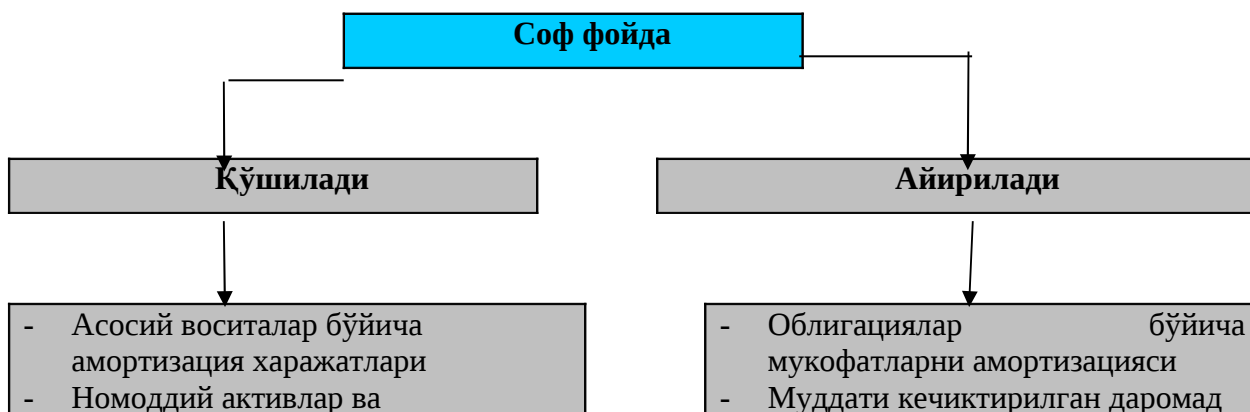
Фоиз ва дивиденд кўринишида пул маблағлари чиқими (ФДч) =	Фоиз ва дивиденд кўринишидаги харажатлар (ФДч)	+ Фоиз ва дивидендлар бўйича кредиторлик қарзларнинг камайиши (-Кк) - Фоиз ва дивидендлар бўйича кредиторлик қарзларнинг кўпайиши (+Кк)
---	--	--

Иккинчидан, молиявий фаолият бўйича пул тушумлари бевосита пул маблағлари счётлари дебетда акс эттирилган олинган кредит ва қарзлар, қимматли қоғозларни чиқаришдан тушумларни ифодаловчи ёзувлар суммалари асосида аниқланади.

Учинчидан, молиявий фаолият бўйича пул чиқимлари бевосита пул маблағлари счётлари кредитида акс эттирилган олинган кредит ва қарзлар, қимматли қоғозлар қийматини қайтарилишини ифодаловчи ёзувлар суммалари асосида аниқланади.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тузишнинг билвосита усули

Ушбу усулда ҳам бевосита (тўғри) усулдаги каби пул оқимларини ҳисоблашда молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот асос қилиб олинади, лекин олдинги усулдан ўлароқ тузатишлар ҳисоботнинг ҳар бир моддаси бўйича эмас, балким унинг энг охирги кўрсаткичи бўлган “соф фойда” бўйича амалга оширилади. Жумладан пул оқимлари (кирим ва чиқим) суммасини топиш учун молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилган соф фойда суммаси қуйидагиларга тузатилади:

кечиктирилган харажатлар бўйича амортизация суммаси - Облигациялар дисконтининг амортизацияси - Муддати кечиктирилган даромад солиғи бўйича мажбуриятларни ошиши - Акцияларга киритилган инвестициялардан кўрилган зарарлар - Асосий воситаларни сотишдан кўрилган зарарлар - Активларни ҳисобдан чиқаришдан кўрилган зарарлар - Олинадиган счётларни камайиши - ТМЗ ларни камайиши - Олдиндан тўланган харажатларни камайиши - Тўланадиган счётларни кўпайиши - Ҳисобланган мажбуриятларни Кўпайиши
--

солиғи бўйича мажбуриятларни камайиши - Акцияларга киритилган инвестициялардан олинган фойда - Асосий воситаларни сотишдан олинган фойда - Олинадиган счётларни кўпайиши - ТМЗ ларни кўпайиши - Олдиндан тўланган харажатларни кўпайиши - Тўланадиган счётларни камайиши - Ҳисобланган мажбуриятларни камайиши

Таъкидлаш жоизки, пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тузишнинг ҳар икала усули бир хилдаги натижаларни беради. Уларнинг бир-биридан фарқи шундаки, ушбу яхлит натижага турли асосларга таянилган ҳолда эришилади.

3-БОБ. ПАРРАНДАЧИЛИК СОҲАСИ СУБЪЕКТЛАРИДА БЎШ ПУЛ МАБЛАҒЛАРИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИ КЎРСАТКИЧЛАРИНИНГ АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВИ ВА ТАҲЛИЛИ

3.1. «Самарқанд-Парранда» ОАЖ ва унинг молиявий-хўжалик фаолияти умумий тавсифи

«Самарқанд Парранда» Ўзбекистон-Чехия-БАА қўшма корхонаси Самарқанд туман ҳокимининг 2002 йил 5 сентябрдаги 402-К сонли қарори билан давлат рўхатидан ўтказилган. 2003 йил 3 январда у таъсисчиларнинг умумий йиғилиш қарорига асосан «Самарқанд-Парранда» ОАЖ Ўзбекистон-Чехия қўшма корхонасига айлантирилган. 2005 йил 6 августда ОАЖ Ўзбекистон-Чехия-Бирлашган Араб Амирликлари қўшма корхонасига айлантирилган. Ҳозирги пайтда «Самарқанд-Парранда» ОАЖ Самарқанд

вилояти паррандачилик соҳасида фаолият юритиб келаётган йирик корхоналардан бири ҳисобланади.

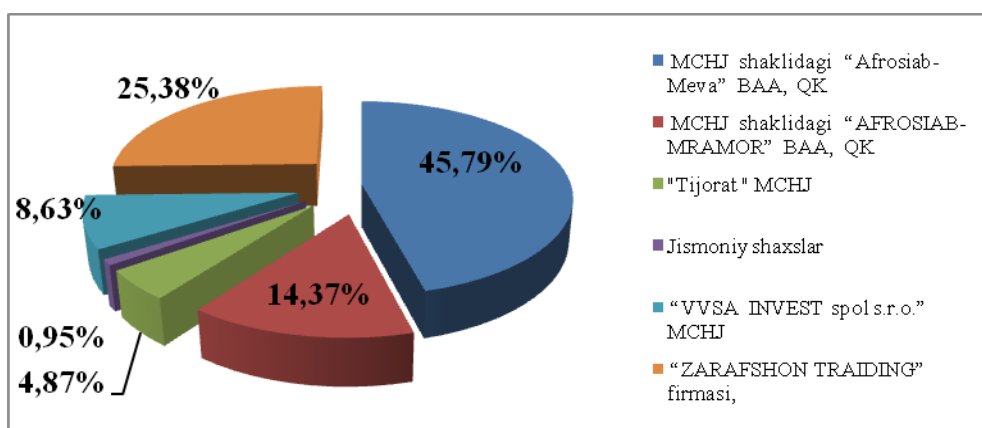
Корхонанинг устав капитали дастлаб 853192 минг сумни ёки 807096,91 АКШ долларни ташкил килади. Унга 2008 йил 23 феврал ва 2008 йил 18 апрелда ўзгартиришлар киритилган. Самарканд вилояти Адлия бошкармасининг 2008 йил 18 апрелдаги №730/6 қарори билан қайта рўйхатдан ўтказилган устав капитали таъсисчилар ўртасида қуйидагича тақсимлаган (3-жадвалга қаранг):

3-жадвал

«Самарканд-Парранда» ОАЖнинг устав капитали тақсимоти

№	Акциядорлар номи	Акциялар сони ва қиймати			Улуши, %
		дона	Сўмда	АҚШ долларида	
1	«Афросиёб-Мрамор»	64196	128392000	132362,89	14,4
2	«Афросиёб-Мева»	204550	409100000	372000,4	45,8
3	ЁАЖ «Тижорат»	21765	43530000	44876,29	
4	Мехнат жамоаси	4252	8504000	8767	0,9
5	«VVSA INVEST» ООО Чехия	38563	77126000	79511,34	8,6
6	«Зарафшон Трейдинг» компанияси	113345	226690000	200614,9	25,5
	Жами	446671	893342000	838132,8	100

Қўшма корхонанинг устав капитали тўлиқ шакллантирилган (1-диаграммага қаранг).

1-диаграмма. «Самарканд-Парранда» ОАЖ ҚК устав капиталида таъсисчилар томонидан шакллантирилган улушлари

Фаолият коди - 21243 «Паррандачилик».

СТИР – 200 775 447, тел.(+99890) 224-23-28.

Манзили: Самарқанд тумани, Кулбаипоён қишлоқ фуқоралар йиғини ҳудудидаги Янгиариқ маҳалласи.

Хизмат кўрсатувчи банк: ТИФ МБ нинг Самарқанд шаҳар бўлими, код 00278.

Жорий ҳисоб рақами: 20 214 000 800 436 577 001;

Пенсия ҳисоб рақами: 20 214 000 300 436 577 333;

Валюта ҳисоб рақами: 22 614 978 900 436 577 001;

Махсус ҳисоб рақами: 23 510 000 804 058 182 001.

Солиқ режими – ягона ер солиғи ва бошқа солиқларни тўлаш.

«Самарқанд Парранда» Ўзбекистон-Чехия-БАА қўшма корхонаси Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарисида ҳисоб рақамига эга эмас.

Корхонанинг устав бўйича асосий фаолияти паррандачилик маҳсулотлари етиштириш йўли билан даромад олиш бўлиб, фаолият соҳаси қўйидагилар ҳисобланади:

- Паррандачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва сотиш;
- Паррандачилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш;
- Дехқончилик маҳсулотларини қабул қилиш, қайта ишлаш ва сотиш;
- Халқ истеъмоли молларини ишлаб чиқариш;
- Паррандачилик маҳсулотларини бозорларда, шу жумладан ўз савдо шаҳобчалари орқали сотиш;
- Фаолиятнинг қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа турларини амалга ошириш.

«Самарқанд Парранда» Ўзбекистон-Чехия-БАА қўшма корхонасининг 2008-2012 йиллардаги молиявий-хўжалик фаолиятининг асосий кўрсаткичлари 4-жадвалда келтирилган.

4-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, ОАЖда охириги уч йилда 2008-2009 йилларга нисбатан ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми, сотиш таннари, бошқа харажатлар суммалари ошиб бормоқда.

Шу йиллар ичида товуклар сони, етиштирилаётган тухум ва товук гўшти миқдори пасайиш томонга кетган, олинган соф фойда суммаси ҳам камайиш тенденциясига эга. Рентабеллик кўрсаткичлари ҳам йилдан йилга пасайиш тенденциясига эга. Буларнинг барчаси, бир томондан, ОАЖда паррандачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш жараёнларини тубдан янгилаш, модернизациялаш, маҳсулот сифатини яхшилаш ва унинг таннархини пасайтириш зарурати мавжудлигидан дарак беради.

Шу йиллар ичида товуклар сони, етиштирилаётган тухум ва товук гўшти миқдори пасайиш томонга кетган, олинган соф фойда суммаси ҳам камайиш тенденциясига эга. Рентабеллик кўрсаткичлари ҳам йилдан йилга пасайиш тенденциясига эга. Буларнинг барчаси, бир томондан, ОАЖда паррандачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш жараёнларини тубдан янгилаш, модернизациялаш, маҳсулот сифатини яхшилаш ва унинг таннархини пасайтириш зарурати мавжудлигидан дарак беради.

ОАЖ катта миқдордаги активларга эга ва улар йилдан йилга кўпайиб бормоқда (5-жадалга қаранг).

4-жадвал

«Самарқанд Парранда» Ўзбекистон-Чехия-БАА қўшма корхонасининг 2008-2012 йиллардаги молиявий-хўжалик фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

№	Кўрсаткич номи	Ўлчов бирлиги	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил
1	Маҳсулот етиштириш *тухум *гўшт	Минг дона тонна	40868,4 164,4	63151,7 90,4	76770,9 420,7	78875,9 553,8	74300 375
2	Маҳсулот сотиш *тухум *гўшт	Минг дона тонна	39662,5 223,8	61736,5 108,3	72629 275,7	76888,8 495,5	74177,8 441,5
3	Соф тушум	Минг сўм	7613889	12679864	14281693	20386682	23432251
4	Сотиш таннари	Минг сўм	6774845	10898034	13495601	17661460	19710067
5	Сотишдан фойда	Минг сўм	839044	1781830	786092	2725222	3722184
6	Бошқа даромадлар	Минг сўм	59185	68424	1519761	232880	194881
7	Давр харажатлари	Минг сўм	632224	1156746	892349	1657879	1698954
8	Бошқа харажатлар	Минг сўм	209953	623861	1339837	1105305	2129692
9	Солиққача фойда	Минг сўм	56471	69647	73667	109632	88419
10	Фойдадан солиқлар	Минг сўм	3140	7146	6481	29026	27203
11	Соф фойда	Минг сўм	53331	62501	67186	80606	61216
12	Устав капитали	Минг сўм	893342	893342	893342	893342	893342
13	Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати	Минг сўм	2764422	5466309	7248790	7417947	8470497
14	Сотиш рентабеллиги	%	0,70	0,49	0,47	0,40	0,26
15	Сотиш таннари рентабеллиги	%	0,79	0,57	0,50	0,46	0,31
16	Асосий фондлар рентабеллиги	%	1,93	1,14	0,93	1,09	0,72
17	Устав капитали рентабеллиги	%	5,97	7,00	7,52	9,02	6,85

«Самарқанд-Парранда» ОАЖнинг 2008 ва 2012 йиллар охирига бўлган активлари ҳолати ва уларнинг таркибий тузилиши

№	Активлар ва уларнинг таркибий тузилиши	2008 йил		2012 йил	
		Сумма, минг сўм	Ҳиссаси, %	Сумма, минг сўм	Ҳиссаси, %
Узоқ муддатли активлар					
1	Асосий воситалар	2595876	27,34	5352086	22,11
2	Молиявий инвестициялар	1130878	11,91	700408	2,89
3	Ўрнатиладиган жиҳозлар	2359623	24,86		
4	Капитал қуйилмалар	18875	0,20	10395	0,04
	Жами узоқ муддатли активлар	6105252	64,31	6062889	25,04
Жорий активлар					
1	ТМЗ	2828190	29,79	10692155	44,17
2	Келгуси давр харажатлари	0	0	4433	0,02
3	Дебиторлик қарзлар	282073	2,97	65539	0,28
4	Пул маблағлари	277736	2,93	2718331	11,23
5	Қисқа муддатли инвестициялар	0	0	4660940	19,26
	Жами жорий активлар	3387999	35,69	18141398	74,96
	Баланс	9493251	100,00	24204287	100,00
Ўз маблағларинг манбалари					
1	Устав капитали	893342	9,41	893342	3,69
2	Резерв капитали	637660	6,72	638023	2,64
3	Таксимланмаган фойда	53331	0,56	61216	0,25
4	Мақсадли тушумлар	1658772	17,47	1849022	7,64
5	Келгуси тўловлар учун резервлар	419324	4,42	3908892	16,15
	Жами хусусий капитал	3662429	38,58	7350495	30,37
Мажбуриятлар					
1	Узоқ муддатли банк кредитлари	2154482	22,69	5480619	22,64
2	Жорий мажбуриятлар	3676340	38,73	11373173	46,99
	Жами мажбуриятлар	5830822	61,42	16853792	69,63
	Баланс	9493251	100,00	24204287	100,00

5-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Самарқанд- Парранда» ОАЖнинг жами активлари охириги 5 йилда 9493251 минг сўмдан 24204287 минг сўмга етган, яъни улар 2,5 баробарга ошган. Ўтган 5 йил ичида узоқ муддатли активлар суммасида жиддий ўзгаришлар бўлмаган бўлсада, унинг ҳиссаси 64,31 %дан 25,04 %гача пасайган. Мос равишда, жорий активлар ҳиссаси 2 баробарга кўпайган. Шу йиллар ичида ўз маблағларининг ҳиссаси 38,58 %дан 30,37 %гача пасайган, аксинча мажбуриятлар ҳиссаси 61,42 %дан 69,63 %гача ошган.

5-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, ОАЖ активларида пул маблағлари сезиларни ҳиссага эга. Уларнинг улуши 2008 йилда жами активларнинг қарийб 3 % ни ташкил этган. 2012 йилда ОАЖнинг банкдаги депозит счётлардаги пул маблағлари миқдори 2718331 минг сўмга етган, яъни улар миқдори 2008 йилга нисбатан қарийб 10 баробар ошган. 2012 йилда пул маблағлари ОАЖнинг жами мавжуд активларининг 11,23 %ни ташкил этган. Бундан ташқари, 2012 йилда ОАЖ 4660940 минг сўмлик пул маблағлари кўринишидаги қисқа муддатли молиявий инвестицияларга эга бўлган. Ушбу қисқа инвестициялар билан биргаликда ҳисобга олганда, жами пул маблағларининг ОАЖ активларидаги ҳиссаси 30 % дан ортиқ бўлган. Табиий равишда, булар пул маблағларининг «Самарқанд-Парранда» ОАЖ фаолиятида муҳим ўринга эга эканлигидан дарак беради. Шунингдек, булар «Самарқанд-Парранда» ОАЖда катта миқдордаги пул оқимлари – кирими ва чиқими амалга оширилаётганлигидан дарак беради. Буни 6-жадвалда келтирилган маълумотлардан ҳам кўриш мумкин.

6-жадвал

«Самарқанд-Парранда» ОАЖда 2008-2012 йилларда пул маблағлари кирими, чиқими ва улар қолдиғи тўғрисидаги маълумотлар

(минг сўм ҳисобида)

Йиллар	Йил бошига қолдик	Пул кирими	Пул чиқими	Йил охирига қолдик
2008	181922	8165017	8069203	277736
2009	277736	15472730	14256202	1494264
2010	1494264	16632810	13868804	4258270
2011	4258270	21474359	20471801	5260828
2012	5260828	8155622	10698119	2718331

Жадвалдан кўриниб турибдики, 2008-2011 йилларда пул кирими ҳам, пул чиқими ҳам узлуксиз ошган. 2012 йилда олдинги йилларга нисбатан пул кирими 2,5 барабар, пул чиқими эса 2 барабар пасайган. Булардан, ОАЖда бошқа субъектлардаги сингари, маълум даражада жаҳон миқёсида юз бераётган иқтисодий инқироз таъсир этаётганлиги тўғрисида хулоса қилиш мумкин.

3.2. Пул маблағлари ҳолати ва ҳаракатини аудиторлик текширувидан ўтказиш

Корхоналарда бўш пул маблағлари мавжудлиги ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини аниқлашдан олдин уларнинг ҳолати ва ҳаракати тўғрисида ҳисоб ва ҳисобот маълумотларининг реаллиги обдон аудиторлик текширишидан ўтказилиши лозим. Бундай текширишни пул маблағларининг турган жойи ва, мос равишда, ҳисоби юритилган счётлар – 5010 «Касса», 5110 «Ҳисоб-китоб счёти», 5500 «Махсус счётлар», 5700 «Йўлдаги пуллар» кесимида ўтказиш мақсадга мувофиқ. Қуйида ушбу пул маблағлари счётларида акс эттирилган маълумотлар реаллигини текширишнинг услубий жиҳатларига қисқача тўхталамиз.

Кассадаги пул маблағлари ҳолати ва ҳаракатининг аудити

Корхоналар кассасида, олдинги бобларимизда таъкидланганидек, нақд пул оқимлари амалга оширилади. Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот нуқтаи назаридан кассадаги нақд пул маблағлари ҳаракати ички операциялар ҳисобланади. Ушбу операциялар корхонада пул маблағлари кирими ва чиқимини реал юз берганлигини тасдиқловчи операциялар бўлиб ҳисобланади. Чунки, кассага четдан кирим қилинган пул маблағлари пировардида ҳисоб-китоб счётига топширилади ва унга сотишдан олинган пул тушумларининг бир қисми сифатида қаралади. Кассадан кетган пул маблағлари, масалан иш ҳақи учун берилган пуллар корхона счётидан пул маблағларини реал чиқиб кетганлигини тасдиқлайди. Демак, кассадаги пул маблағлари ҳолати ва ҳаракатига корхонада юз берган пул оқимларининг ҳаққоний ижроси сифатида қараш лозим бўлади.

Касса операциялари танлаб текширилиши мумкин эмас. Ўтказилаётган комплек ёки тематик аудитда улар ёппасига ва тўлиқ текширилиши лозим.

Касса операция, одатда, Марказий банк томонидан белгиланган «Юридик шахслар томонидан касса операцияни юритиш тартиблари»га амал

қилинаётганликка баҳо бериш нуктаи назаридан текширилади. Касса операциялари аудитини кассадаги пул маблағлари қолдиғини аниқлашдан бошлаш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун текширув бошланиш санасига кассада инвентаризация ўтказилиши керак. Кассани инвентаризация қилиш учун аудитор сўровига кўра инвентаризация комиссияси тузилиши керак. Корхона рахбари буйруғи билан тасдиқланадиган ушбу комиссия таркибига аудитор сўровига мувофиқ у ҳам киритилади.

Кассани инвентаризация қилиш учун, дастлаб кассирдан текширув бошланган санага касса ҳисоботини тузиш талаб этилади ва ундан ушбу ҳисоботга барча кирим –чиқим ҳужжатлари киритилганлиги ҳамда инвентаризацияни бошлашга ҳеч қандай эътироз йўқлиги тўғрисида тилхат олинади. Шундан сўнг, кассадаги нақд пуллар санаб чиқилади ва рўйхатга олинади. Кассадаги саналган пуллар рўйхати инвентаризация комиссияси аъзолари томонидан имзоланади. Бу рўйхатга кассир ҳам имзо чекади.

Шундан сўнг бухгалтериядан текшириляётган давр учун барча касса операцияларига доир ҳужжатлар, ҳисоб-регистрлари олинади. Касса операциялари уларнинг қонунийлиги, тўғри ҳужжатлаштирилганлиги, касса ҳужжатларини тўғри расмийлаштирилганлиги, касса ҳисоботига киритилганлиги, қайд этиш китобида қайд этилганлиги ва бошқа жиҳатлари бўйича кўриб чиқилади. Бунда асосий эътибор бошланғич ҳужжатлар (кирим ва чиқим касса ордерлари) маълумотларининг касса ҳисоботига, касса ҳисоботлари маълумотларини 1-журнал-ордер ва 1-қайднома маълумотларига, бу журнал ва ордернинг йиғма маълумотларни Бош китоб маълумотларига, Бош китобдаги касса қолдиғини баланс маълумотига мос келишига, касса операциялари бўйича берилган бухгалтерия ёзувларининг 21-сон БҲМСга мос келишлигига қаратилади. Бинобарин, бундай текшириш барча ойлар бўйича қатъий юқоридаги кетма-кетликда амалга оширилиши лозим бўлади.

Касса операциялари текширувида аниқланган барча камчиликлар аудиторлик ҳисоботида баён қилиниши лозим.

Кўриниб турибдики, касса операцияларини текшириш аудиторлардан кўп меҳнат қилишни, уларни эринмасдан текширишни талаб қилади. Бу операцияларни юзаки, яъни танлаб текшириш аудиторлар рискинни ошишига олиб келади. Ўз навбатида, бу улар томонида корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларига тўғри баҳо берилишига олиб келиши мумкин. Шу боис ҳам, аудиторлар касса операциялари аудитида юқорида зикр этилган тартиб-қоидаларга тўлиқ амал қилишлари ўта муҳим ҳисобланади.

Ҳисоб-китоб ва бошқа депозит счётлар бўйича пул оқимларининг аудити

Корхоналарнинг барча пул оқимларини бошқариш ва назорат қилиш уларининг банкдаги ҳисоб-китоб ва бошқа депозит счётлари орқали амалга оширилади. Айнан ушбу счётлар маълумотлари «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот»ни тузишда бош манба бўлиб ҳисобланади. Шу боис ҳам, банкдаги ҳисоб-китоб ва бошқа депозит счётлардаги пул оқимларини обдон текшириш пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботни тўғри тузилганлигига, шунингдек корхонанинг бўш пул маблағлари ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини аниқлаш ва баҳолашга имкон берувчи омил ҳисобланади.

Банкдаги ҳисоб-китоб ва бошқа депозит счётлардаги пул маблағлари ҳолати ва ҳаракати аудити қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим.

Биринчидан, барча банк операциялар ҳудди касса операциялари сингари ёппасига текширилиши керак. Уларни танлаб текшириш мумкин эмас, чунки бу пул кирими ва чиқимининг қонуний ёки қонуний эмаслиги, мақадли ёки мақсадсизлиги, самаради ёки самарали эмаслигини аниқлашга имкон бермайди

Иккинчидан, банк операциялари аудити корхонанинг қандай счётлари мавжудлиги, уларда текширув даври бошига қанча қолдиқ борлигини аниқлашдан бошланиши лозим. Пул маблағлари қолдиғининг реаллиги уларнинг банк кўчирмалари, журнал-ордер, Бош китоб ва балансда мос

равишда акс эттирилганлигини текширишдан бошланиши мақсадга мувофиқдир.

Учинчидан, барча банк операциялари, чунончи катта миқдордаги пул кўчирмалари уларнинг қонунийлиги, мақсадга мувофиқлиги, самаралилиги, тўғри расмийлаштирилганлиги, счётларда тўғри акс эттирилганлиги ва бошқа жиҳатлари бўйича обдон текширилиши лозим.

Банкдаги ҳисоб-китоб ва бошқа депозит счётлардаги пул маблағлари ҳолати ва ҳаракати тўғрисида аудиторлар томонидан тўпланган исботу далиллар уларга қуйидаги амалларни оширишга имкон беради:

- *«Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот»ни реаллиги тўғрисида аудиторлик ҳулосасини бериш;

- *пул оқимларини фаолият турлари бўйича таҳлил қилиш;

- *фаолият турлари кесимида соф ўсиш ва соф камайишни нималар эвазига юз берганлигига баҳо бериш;

- *ҳар бир фаолият бўйича корхонада бўш пул маблағлари борлиги ёки уларнинг мавжуд эмаслигини аниқлаш;

- *бўш пул маблағларидан самарали фойдаланиш ҳолатига баҳо бериш.

3.3. Корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлигига аудиторлик баҳосини бериш

Аудиторлик текширувларида корхоналар бўш пул маблағларини аниқлаш ва улардан фойдаланиш самарадорлигига баҳо беришга, ишимизнинг биринчи бобида таъкидлаб ўтганимиздек, етарлича эътибор қаратилмасдан келмоқда. Амалиётда ўтказилаётган аудиторлик текширувлари режалари ва дастурларида бу масалаларни назарда тутилмаётганлиги бунинг ёрқин гувоҳидир. Шу билан бирга, кузатувларга кўра, корхоналарда бўш пул маблағларини аниқлаш ва улардан самара фойдаланиш бўйича аудиторлик тавсияларига объектив заруратлар мавжуд. Ҳолбуки, бундай тавсияларга

заруратлар ҳозирги маблағ танқислиги шароитида борган сари ошиб бормоқда.

Корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини аниқлашнинг меъёрий ҳужжатлар билан тасдиқланган яхлит методологик тартиби йўқлиги сабабли, биз ушбу мақсадларда ишимизнинг биринчи бобида тавсия этилган алгоритмлар ва тартиблардан фойдаланишни тавсия этамиз. Шунингдек, корхоналар бўш пул маблағларини аниқлаш учун қуйидаги шаклдаги ва мазмундаги ҳисоб-китобларни амалга оширишни мақсадга мувофиқ деб биламиз (7-жадвал).

7-жадвал

Корхоналар бўш пул маблағлари ҳисоб-китоби

(минг сўм ҳисобида)

№	Кўрсаткичлар	Кирим	Чиким
1. Асосий фаолият бўйича			
1	Жами пул кирими	7 500 000	
2	Жами пул чикими		6 000 000
3	Пул кирими ва чикими бўйича соф ўсиш/камаيиш	1 500 000	
4	Асосий фаолиятга доир дебиторлик қарзлар	60 000	
5	Асосий фаолиятга доир кредиторлик қарзлар		50 000
6	Дебиторлик ва кредиторлик қарзларнинг соф ўсиши/камаиши	10 000	
7	Асосий фаолият бўйича бўш пул маблағлари	1 510 000	
2. Инвестиция фаолияти бўйича			
1	Жами пул кирими	145 000	
2	Жами пул чикими		125 000
3	Пул кирими ва чикими бўйича соф ўсиш/камаиш	20 000	
4	Инвестиция фаолиятига доир дебиторлик қарзлар	35 000	
5	Инвестиция фаолиятига доир кредиторлик қарзлар		50 000
6	Дебиторлик ва кредиторлик қарзларнинг соф ўсиши/камаиши		15 000
7	Инвестиция фаолияти бўйича бўш пул маблағлари	5 000	
3. Молиявий фаолият бўйича			
1	Жами пул кирими	600 000	
2	Жами пул чикими		500 000
3	Пул кирими ва чикими бўйича соф ўсиш/камаиш	100 000	
4	Молиявий фаолиятга доир дебиторлик қарзлар	10 000	

5	Молиявий фаолиятга доир кредиторлик қарзлар		100 000
6	Дебиторлик ва кредиторлик қарзларнинг соф ўсиши/камаيши		90 000
7	Молиявий фаолият бўйича бўш пул маблағлари	10 000	
4. Жами корхона бўйича			
1	Жами пул кирими	8 245 000	
2	Жами пул чиқими		6625000
3	Пул кирими ва чиқими бўйича соф ўсиш/камаиш	1620000	
4	Жами дебиторлик қарзлар	105000	
5	Жами кредиторлик қарзлар		200000
6	Дебиторлик ва кредиторлик қарзларнинг соф ўсиши/камаиши		95000
7	Жами корхона бўйича бўш пул маблағлари	1525000	
8	Йил бошига қолдик	850 000	
9	Йил охирига қолдик	2375000	

Изоҳ: маълумотлар шартли олинган.

Тавсия этилаётган ҳисоб-китобни ҳозирда амалда бўлган «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот», бухгалтерия баланси ҳамда 21-сон БХМС асосида юритилаётган Бош китоб асосида яхлит корхона бўйича тузиш мумкин ва у корхонанинг бўш пул маблағлари тўғрисида яхлит корхона бўйича реал ахборотларни бера олади. Бироқ, корхоналар бўш пул маблағларини уларнинг алоҳида фаолият турлари бўйича ҳисоб-китоб қилиш ҳозирги пайтда ҳисоб ва ҳисоботнинг ахборот беришдаги мавжуд чекловлари сабабли аудиторлар олдида маълум қийинчиликларни туғдиради.

Корхоналар бўш пул маблағларини ҳам яхлит корхона бўйича, ҳам алоҳида олинган фаолият турлари бўйича аниқлашнинг заруратлари ва аҳамиятини эътиборга олган ҳолда ҳамда бу кўрсаткични корхоналарнинг ҳар бир фаолияти бўйича ҳисоб-китоб қилишга эришиш учун қуйидагиларни амалга оширишни мақсадга мувофиқ, деб биламиз.

Биринчидан, «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот»да пул кирим ва чиқимларини фақат банк кўчирмалари ва касса ҳужжатлари асосида акс эттириш лозим. Бу ушбу ҳисобот маълумотларини ҳисоб маълумотлари билан уйғунлигини таъминлаш имконини ҳам беради.

Иккинчидан, дебиторлик ва кредиторлик қарзларни акс эттирувчи счётлар тизимида уларни фаолият турлари бўйича акс эттирувчи счётларни кўзда тутиш лозим. Бундай счётларни 4000-4900, ҳамда 6000-6900 ва 7000-7900 счётларнинг барчасига киритиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Аудиторлик таҳлилининг муҳим йўналиши бўлиб, юқорида зикр этилганидек, корхоналар бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини ҳисоб-китоб қилиш ҳамда уларни яхшилаш бўйича аудиторлик тавсияларини ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Корхоналар бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари сифатида, биринчи бобда эътироф этилганидек, қуйидаги миқдор ва нисбий бирликларда ўлчанадиган кўрсаткичларни олиш мақсадга мувофиқдир:

*корхонанинг келгуси даврда асосий фаолиятини бўш пул маблағлари эвазига ривожлантириш имконияти;

*корхонанинг келгуси даврда молиявий инвестиция фаолиятини бўш пул маблағлари эвазига ривожлантириш имконияти;

*келгуси даврда корхонанинг четдан жалб қилинадиган капиталини бўш пул маблағлари эвазига камайтириш имконияти.

Корхоналар бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги ушбу кўрсаткичларини миқдор бирликларда миллий валютада, нисбий бирликларда эса фоиз ва коэффициентларда ифодалаш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, аудиторлик текширувлари ва таҳлилида бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги ушбу кўрсаткичларини ҳам ҳисоб-китоб-қилиш, улардан қандай мақсадларда фойдаланиш бўйича тавсияларни ишлаб чиқиш ҳам ўта муҳимдир.

7-жадвалда келтирилган шартли маълумотлардан кўриш мумкинки, мисол тариқасида олинган корхонада мавжуд жами 1525000 минг сўмлик бўш пул маблағлари эвазига унинг барча фаолият турларини янада ривожлантириш мумкин. Чунончи, бу имкониятларни қуйидагиларда кўриш мумкин.

Биринчидан, бўш пул маблағларининг бир қисмини асосий фаолиятни ривожлантиришнинг моддий таъминотига, ходимлар иш ҳақини оширишга, ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва янгилашга сарфлаш самара берган бўлар эди.

Иккинчидан, эришилган бўш пул маблағларини нафли инвестицияларга киритиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Миол учун, 500 миллион сўмлик бўш пул маблағларни тижорат банкларидаги депозитларга йиллик 20 % ставкада қўйиш корхонага келгусида 100 миллион сўм ($500 * 20\%$) қўшимча даромад олишга имкон берган бўлар эди.

Учинчидан, бўш пул маблағлари мавжуд бўлганда қўшимча фоиз тўловига олиб келадиган кредит ва қарзларни зудлик билан қайтариш лозим, деб ҳисоблаймиз. Юқоридаги мисолимизда корхона ҳали 100 миллион кредитни қайтармаган. Агар у 18 %лик йиллик ставкада олинган бўлса, келгусида у бўйича қўшимча яна 18 миллион сўм тўланиши лозим бўлади. Асосий фаолиятдан эришилган бўш пул маблағлари ҳисобидан банк кредитларини тўлиқ қайтарилиши корхонани ушбу харажатлардан ҳоли бўлишига, мос равишда шу суммага олинадиган фойдани кўпайишига олиб келган бўлар эди.

4-БОБ. КОРХОНАЛАРДА МЕХНАТ ВА ЁНГИН ХАВСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ

4.1.Мехнат муҳофазаси ва уни яхшилаш

Ўзбекистонда меҳнат муҳофазаси – бу тегишли конун ва бошка меъерий ҳужжатлар асосида амал қилувчи, инсоннинг меҳнат жараёнидаги ҳавфсизлиги, сihat-саломатлиги ва иш қобилияти сақланишини таъминлашга қаратилган ижтимоий, иқтисодий, ташкилий, техникавий, санитария-гигиена ва даволаш олдини олиш тадбирлари ҳамда воситалари тизимидан иборат.

Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича белгиланган барча тадбирлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (8 декабр, 1992 йил), Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси (21 декабр; 1995 й.), «Меҳнатни муҳофаза қилиш тугрисидаги конун » (6 май. 1993 й.), Давлат стандартлари, низомлар ва норматив ҳужжатлар, ҳавфсизлик техникаси бўйича қоидалар асосида олиб борилади.

Республикада демократик ҳуқуқий давлат ва очик фуқаролик жамиятининг қурилиши инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига тулик риоя этилишини таққоза қилади. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида Республикамиз фуқароларининг шахсий ҳуқуқий ва эркинликлари, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари яққол ўз ифодасини топган. Конституцияда қурсатилганидек, «Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида маъсулдирлар». (2-модда); «Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг ўзвий ҳуқуқидир...» (24 модда); «Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин қасб танлаш, қулай меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда қурсатилган тартибда ишсизликдан қимояланиш ҳуқуқига эгадир» (37 модда). Юқоридагиларга асосланган ҳолда ифодалаш мумкинки,

инсоннинг ҳаёти ҳам, меҳнат фаолияти ҳам, соғлиги ҳам давлат қонунлари асосида ҳимояланади, муҳофаза қилинади.

Ўзбекистон Республикасининг меҳнатни муҳофаза қилиш тугрисидаги қонунида меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсати аниқ ўз аксини топган. Унда «Қорхонанинг ишлаб чиқариш фаолияти натижаларига нисбатан ҳодимнинг ҳаёти ва соғлиги устиворлиги» (4 модда) таъкидланган. Ушбу қонун 5 бўлим ва 29 моддадан иборат бўлиб, унда меҳнат муҳофазаси бўйича умумий қоидалар (1-бўлим, 7 моддадан иборат); меҳнатнинг муҳофаза қилинишини таъминлаш (2-бўлим, 8 моддадан иборат); ишловчиларнинг меҳнатни муҳофаза қилишга доир ҳуқуқларини руёбга чиқаришдаги қарорлар (3-бўлим, 6 моддадан иборат); меҳнатни муҳофаза қилишга доир қонунлар ва бошқа меъриёв ҳужжатларга риоя этилиши устидан давлат ва жамоатчилик назорати (4-бўлим, 3 моддадан иборат); меҳнатни муҳофаза қилиш тугрисида»ги қонунлар ва бошқа меъриёв ҳужжатларни бузганлик учун жавобгарлик (5-бўлим, 5 моддадан иборат) масалалари ёритилган.

1995 йил 21 декабрда Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси қабул қилинди ва у 1996 йил апрель ойидан бошлаб амалда қўлдан келди. Ушбу қонунларда қўрсатилишича ҳавфсизлик техникасига, ишлаб чиқариш санитариясига ёнгин чиқишидан сақланишга ва меҳнат муҳофазасининг бошқа қоидаларига риоя этиш юзасидан ишчи ва хизматчиларга йўл-йўриқлар бериш, шунингдек, ҳодимларнинг меҳнат муҳофазасига доир қўлланмаларда қўрсатилган ҳамма талабларга амал қилиши устидан доимий назорат ўрнатиш маъмурият зиммасига юкланади. Меҳнат шароити зарарли бўлган ишларда, шунингдек, алоҳида ҳарорат шароитида бажарилаётган ёки ҳавони ифлослантирувчи ишларда меҳнат қилувчи ва хизматчиларга белгиланган қўвун, махсус қийим-бош, пойафзал ва бошқа шахсий ҳимоя воситалари текинга берилади. Меҳнат шароити ифлосланиш билан боғлиқ ва зарарли бўлган ишларда ишловчи ишчилар белгиланган нормаларда қўвун,

сут ёки бошка хил профилактик озик-овкатлар, иссик цехларда ишловчиларга эса газ-сув билан текин таъминланади.

Хусусан, Самарканд туманидаги «Самарканд-Парранда» ОАЖда ҳам меҳнат муҳофазаси бўйича бир қатор ишлар қилинган. Жумладан, ходимларнинг ишлашлари учун шароит, дам олишлари учун шароитлар қилинган, ходимлар хавфсизлигини эътиборга олган ҳолда ҳар хил фавқулодда вазиятларга нисбатан барча тайёргарликлар қўрилган.

Меҳнат қонунлари кодексида балоғатга етмаган ёшларнинг меҳнатига алохитда эътибор берилган.. Шунингдек, уларни тунги ва иш вақтидан ташқари ишларга ҳамда дам олиш кунлари ишлашга жалб этиш тақиқланади. Ишчи ходимлар учун иш вақтининг нормал муддати 40 соатдан ошиб кетмаслиги, ун саккизга кирмаган ёшлар ҳамда меҳнат шароити зарарли бўлган ишларда меҳнат қилувчилар учун иш вақти миқдори ҳафтасига қупи билан 36 соат бўлиши керак. Иш вақтидан ортиқ ишлаш ҳар бир ишчи ва хизматчи учун сурункасига икки кун давомида 4 соатдан ва йилига 120 соатдан қуп бўлмаслиги лозим.

Меҳнат шароитларини меъёрлаштириш, ишчилар учун соғлом ва хавфсиз иш шароитини таъминлаш мақсадида меҳнат хавфсизлигиди талаблари асосида стандартлар ишлаб чиқилиб улар маълум бир системага солинган.

Ишлаб чиқаришда юз берадиган бахтсиз ҳодисаларни олдини олишга қаратилган тадбирлардан бири бу содир бўлган бахтсиз ҳодисаларни тугри текшириш ва таҳлил қилиш, уларнинг сабабларини аниқлаш ҳамда олинган маълумотлар асосида тегишли тадбирлар ишлаб чиқишдан иборатдир. Шу нуктаи назардан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 6 июндаги 286-сонли қарорига асосан «Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни ва ходимлар саломатлигининг бошқа зарарланишини текшириш ва ҳисобга олиш» тугрисида Низом қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикасининг меҳнат қонунлари кодексида ҳамда меҳнатни муҳофаза қилиш тугрисидаги қонунида ва бошқа меъерий

хужжатларни бузганлиги учун жавобгарлик белгиланади. Конунда, меҳнатни муҳофаза қилишга доир талаблар таъминланмаганлиги учун корхоналарнинг жавобгарлиги, (25-модда) меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига жавоб бермайдиган ишлаб чиқариш аҳамиятидаги маҳсулотни тайёрланганлик ва сотганлик учун корхоналарнинг иқтисодий жавобгарлиги, (26 модда): ишлаб чиқаришда жабрланган ходимларга зиён етказганлик учун корхоналарнинг моддий жавобгарлиги, (28-модда); ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ходиса оқибатида ходим вафот этган тақдирда корхонанинг моддий жавобгарлиги (29-модда) аниқ курсатиб утилган.

«Меҳнатни муҳофаза қилишга доир қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар бузилишидап айбдор бўлган ёки давлат ва жамоатчилик назорати идоралари вакилларининг фаолиятига монелик қилган мансабдор шахслар Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда интизомий, маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортиладилар» (27-модда).

Ишлаб чиқаришда касб-касалликларининг олдини олиш ва ишлаб чиқариш жароҳатларини камайтиришда, ушбу бахтсиз ходисаларни чуқур таҳлил қилиш асосида уларни келтириб чиқарувчи сабабларни ҳамда ишлаб чиқаришдаги хавфли ва зарарли омилларни пухта урганиш муҳим рол уйнайди.

Бахтсиз ходисаларнинг сабаблари асосан 4 гуруҳга бўлинади, яъни техникавий, санитар-гигиеник, ташкилий ва психофизиологик.

Санитар-гигиеник сабабларга эса меҳнат гигиенаси, санитар нормалар ва қоидаларга амал қилмаслик, ёритилганлик, ҳарорат, нисбий намлик, ҳавонинг ҳаракатланиш тезлиги, ҳавонинг босими каби қурساتгичларни меъёрдан четга чиқиши, юқори миқдордаги шовкин, ҳавонинг қанғаланганлиги ёки газланганлигини киритиш мумкин.

Ташкилий сабабларга ишчи режими ва дам олиш режимини нотутри ташкил этилганлиги, ишчиларни хавфсизлик техникаси қоидалари бўйича уқитилмаганлиги, инструкцияларни бўлмаганлиги, етрали даражада меҳнатни муҳофаза қилиш талабаларини назорат қилиш бўлмаганлиги, ишчи

жойларида огохлантирувчи белгиларни булмаслиги, жамоа булиб ишлаётган жойларда ишни ташкиллаштиришдаги камчиликлар, мутахассислик буйича ишга кабул килмаслик, махсус кийим бошлар ва шахсий химоя воситалари билан таъминламаганлик, асбоб ва ускуналардан нотугри фойдаланишлар мисол була олади.

Психофизиологик сабабларга – бажарилаётган ишга эътиборсиз каралиши, ишчининг уз фаолиятига булган назоратнинг бушлиги, жисмоний ёки асабий толикиш ва бошка шу кабилар киради.

Ишлаб чикаришдаги хавфли ва зарарли омиллар бахтсиз ходисаларни келтириб чикарувчи сабабалардан фарк килади. Бахтсиз ходисаларнинг сабаблари меҳнат мухофазаси буйича стандартлар, конун-қоидалар вакурсатмаларнинг бузилиши, уларга амал килмаслик оқибати булса, ишлаб чикаришдаги хавфли ва зарарли омиллар эса бевосита жароҳатланишларни келтириб чикарувчи шарт-шароитлар ҳисобланади.

Ишлаб чикаришдаги хавфли ва зарарли омиллар ишнинг тури ва меҳнат шароитига боғлиқ ҳолда 4 гуруҳга булинади: физикавий, химиявий, биологик ва психофизиологик.

Физикавий омилларга ҳаракатдаги машина ва механизмлар, уларнинг химояланмаган кузгалувчи механизмлари, иш жойи хавосининг юқори даражада чангланганлиги, газланганлиги, юқори миқдордаги шовқин, титраш, инфратовуш, ултратовуш, ионли ва электр магнитли нолланишлар, статик электр зарядлари, ультрабинафша ва инфра кизил нурлар, юқори кучланишдаги электр ёки магнит майдонлари, ёритилганлик даражасининг меъёрдан четга чиқиш каби омиллар киради;

Химиявий омилларга - ишлаб чикариш жараёнларида ишлатиладиган ёки ажралиб чиқадиган турли хил химиявий моддалар киради. Уларни инсонга таъсир этиш хусусиятига қараб қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: умумий захарловчи, қупайиш функцияларига таъсир этувчи; инсон аъзоларига қириш йули орқали эса: нафас йули орқали таъсир этувчи,

овкатланишва хазм килиш системаси оркали ва бевосита тери оркали оркали таъсир этувчи омиллар.

Биологик омилларга эса хар хил жарохатлар ва касалликларни келтириб чиқарувчи микро ва микроорганизмлар; бактериялар, вируслар, риккет, замбуруглар, хар хил захарли усимликлар ва хайвонлар икради.

Психофизиологик омилларга жисмоний ва асабий зурикишлар мисол була олади. Жисмоний зурикишлар статик, динамик ва гиподинамик холда булиши мумкин. Асабий зурикиш эса кучли аклий меҳнатдан, меҳнатни доимий бир хил куринишида булишидан, кучли хаяжонланиш ёки асабийлашишдан содир булади.

Ишлаб чиқаришдаги купгина холларда ушбу факторлар умумлашган холда учрайди. Ишлаб чиқаришда бахтсиз ходисаларни олдини олиш, зарарли ва хавфли факторларни таъсир даражасини сусайтириш мақсадида технологик жараёнларни тулик механизациялаштириш, автоматлаштириш ва иш жойларини герметиклаштириш, ишлаб чиқариш хоналарида ёритилганлик, шовкин, титраш миқдорларини ҳамда микроклим курсаткичларини нормаллаштириш, ишчиларни махсус кийим бошлар ва шахсий химоя воситалари билан таъминлашни уз вақтида амалга ошириш талаб этилади.

4.2. Ёнгин хавфсизлигини таъминлаш.

«Самарканд-Парранда» ОАЖда ёнгин хавфсизлиги бўйича бир катор ишлар қилинган. Жумладан, ёнгин содир бўлганда бинодан чиқиш схемаси, ёнгин ўчоғини ўт ўчирувчилар келгунча, ўчириш учун бинода ўт ўчириш мосламалари ўрнатилган. Ёнгиннинг олдини олиш учун иситиш қурилмаларининг барча талабларга жавоб бериши хар кунлик назорат остида. Яъни иситиш қурилмалари Давлат стандартлари талаблари асосида нормал меҳнат шароитини таъминлаш мақсадида, иш зонаси хавоси хароратининг белгиланган миқдорда булишини саклашга хизмат килади.

Иситиш курилмаларига куйилган асосий талаблар ишлаб чиқариш хоналарида ҳаво ҳароратини нормал миқдорда санитар-гигиеник талаблар асосида сақлаш ва ишчилар учун соғлом иш шароитини таъминлашдан иборатдир. Меҳнат муҳофазаси нуқтаи назаридан қараганда иситиш системалари ишлаб чиқариш бинолари ва иш жойлари ҳавоси ҳароратини бутун иситиш мавсуми давомида бир хил бўлишини таъминлаши, ёнгин ва портлашга ҳавфсиз бўлиши, иссиқликни ростлаш имкониятини бериши, ҳавони ифлосламаслиги, шамоллатиш системалари билан боғлиқ бўлиши ҳамда фойдаланишда қулай бўлиши зарур.

Малаллий иситиш-электрик, газли ёки бошқа турдаги иссиқлик манбаидан (кумир, утин ва б.) фойдаланувчи печкалар ёрдамида амалга оширилади ва улар асосан асосий ишлаб чиқариш биноларидан узоқда жойлашган биноларда, ҳамда машина ва тракторларнинг кабиналарида ишлатилади.

Марказий иситиш сув билан, буг билан, сув-буг билан ва ҳаво билан ишловчи курилмаларга бўлинади.

Сув билан иситиш курилмалари фойдаланиш жиҳатидан энг қулай ва оддий ҳисобланади. Марказий сув билан иситиш системаларида иссиқлик тушувчи сифатида қайноқ сувдан фойдаланилади. Иситиш жиҳозлари сифатида эса силлик ва ковургасимон трубалар ҳамда радиаторлар ишлатилади.

Паст босимли сув билан иситиш системаларида сувнинг ҳарорати иситиш жиҳозларига кириш вақтида $-85-95^{\circ}\text{C}$, улардан қайтиб чиқишда эса $65-70^{\circ}\text{C}$ атрофида бўлади.

Қайноқ сув буг қозонидан очик кенгайтирувчи бакга келиб тушади ва бу бак иситиш жиҳозларидан юқорида урнатилган бўлади. Кейин эса, сув оқими билан иситиш жиҳозларига, иситиш жиҳозларидан эса қайтиб яна қозонга тушади. Кенгайтирувчи бак сувини қайнаши натижасида кенгайишини мувозанатлаштиради ҳамда трубаларни ишдан чиқишидан сақлайди. Бундан

ташқари бу бак ёрдамида системага кириб колган хаво чиқарилиб юборилади.

Сувнинг бундай циркуляцияланиш схемаси каби ёки гравитацион система деб аталади. Бундай система сув қайнатиш қозонларидан энг узок жойлашган иситиш жихозларига булган масофа 50 м.дан ортик булмаган ҳамда қозон билан энг пастда жойлашган иситиш жихози орасидаги вертикал масофа 3 м.дан кам булмаган ҳолларда ишлатилади. Чунки шундай булган тақдирдагина табиий сув айланиш жараёни амлга ошади.

Юқори босимли сув билан иситиш системаси механик сув айланишини юзага келувчи ёпик системадан ташкил топган булади. Юқори босимли иситиш системалари, жумладан иситиш жихозларида ҳарорат 120-135°C га тенг.

Буг билан иситиш системалари ҳам паст босимли (70кПа гача) ва юқори босимли (70кПа дан юқори босимли) булиши мумкин. Бунда буг иситиш жихозларида маълум ҳароратгача совийди ва конденсацияланади («сувга айланади»). Хосил булган қондисат эса қозонга қайтади.

Хаво билан иситиш системаларида совук ташки муҳит хавоси вентелятор ёрдамида қарориферларга узатилади ва қалофер орқали утишда исиган хаво хонага йуналтирилади. Агар исик йуналтирилса, оқимнинг ҳарорати 70°C гача, 2,0 м баландликдан узатилса 45° С гача булиши талаб этилади. Қалоферларда исиклик генератори сифатида буг, қайноқ сув ёки электр иситиш жихозларидан фойдаланилиши мумкин. Хаво билан иситиш системаларида ҳарорат шамоллатиш орқали ростланади.

ХУЛОСА

Корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудитини назарий ва амалий жихатдан тадқиқ этиш қуйидаги хулосаларни қилиш ҳамда ушбу муҳим масалани ечишга доир айрим таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқишга имкон берди.

1. Иқтисодиётимиз ва унинг етакчи тармоқларини модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашни жадаллаштириш ва унинг кўламини кенгайтириш, ишлаб чиқаришни диверсификация қилишда уларни молиялаштириш манбалари муҳим ўрин тутди. Ушбу долзарб масалани ҳал қилишда корхоналар пул маблағлари, шу жумладан бўш пул маблағларининг аҳамияти бекиёсдир.

2. Адабиётларда бухгалтерия ҳисобида пул маблағларини асосан иккита белгисига қараб, яъни валюта тури ва турган жойига қараб, гуруҳлаш ва акс эттириш кенг қўлланилади. Бизнинг фикримизча, ҳозирги шароитда пул маблағларини юқоридаги иккита белгиси бўйича таснифлаш етарли эмас. Пул маблағларини корхоналарнинг фаолият турларига тегишлигига, шунингдек даромад, мақсадли тушум ва харажат сифатида эътироф этилишига, қайтариб берилиши ёки берилмаслиги, қайтариб олинishi ёки олинмаслиги каби белгилари бўйича ҳам таснифлаш ўта муҳимдир. Ишда пул маблағларининг ушбу белгилари бўйича янгича таснифий жихатлари тавсия этилди.

3. Корхоналар амалиётида бўш пул маблағлари улар молиявий ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Бу кўрсаткич бевосита корхоналар молиявий эгилувчанлиги, ликвидлиги, тўлов қобилияти ва молиявий барқарорлиги даражаларини аниқлашда муҳим ўрин тутувчи кўрсаткичлар сирасига киради. Чунончи, бўш пул маблағларининг ҳисобот саналарида аниқ миқдорини махсус кўрсаткич сифатида ҳисоб-китоб қилиш нафақат мумкин бўлади, балки бу объектив заруратга ҳам айланади. Чунки, бўш пул маблағлари номига ва моҳиятига кўра корхонанинг хўжалик

фаолияти натижасида вужудга келган барча тўлов мажбуриятлари тўлиқ қониқтирилгандан кейин улар ихтиёрида қоладиган хусусий активларнинг бир тури ҳисобланади. Корхоналар улар ихтиёрида хусусий актив сифатида қоладиган бўш пул маблағларини мунтазам равишда ошиб боришига бевосита интиладилар, чунки улар келажакда ўта муҳим аҳамиятга молик бўлган фаолият турлари ҳамда мақсадларни молиялаштиришнинг муҳим манбаи бўлиб ҳисобланади.

4.Чоп этилган дарсликлар, ўқув ва амалий қўлланмаларда корхоналарнинг бўш пул маблағларига доир берилган тушунчалар, уларни аниқлаш услубияти кўп жиҳатлари бўйича замон алабларига тўлиқ жавоб бермайди. Юқоридагилардан келиб чиқиб, ишда бўш пул маблағларига ҳам иқтисодий категория, ҳам тадбиркорлик субъектлари молиявий ҳолатини ифодаловчи кўрсаткич сифатида қуйидагича таъриф ишлаб чиқилди: **бўш пул маблағлари** – бу хўжалик юритувчи субъектларда юз берган иқтисодий муносабатларнинг натижаси бўлиб, вужудга келган барча тўлов мажбуриятлари тўлиқ қониқтирилгандан кейин улар ихтиёрида хусусий актив сифатида қоладиган ва келажакда ўта муҳим аҳамиятга молик бўлган фаолият турлари ҳамда мақсадларга хоҳиш-иродага кўра тасарруф этилиши мумкин бўлган пул маблағларидир.

5.Корхоналар бўш пул маблағларини топишнинг аниқ тартиби республикамизда махсус меъёрий ҳужжатлар билан белгиланмаган. Бу тартиб республикамизда чоп этилган махсус адабиётларда ҳам ёритилмаган. Бизнинг фикримизча, юқорида келтирилган таърифга асосан корхоналарнинг бўш пул маблағларини уларнинг ҳар бир фаолият тури бўйича ушбу фаолиятдан олинган пул тушумларидан ушбу фаолиятга сарфланган пул чиқимларини айириш, топилган суммани шу фаолиятга доир пул эквивалентидаги дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ўртасидаги фарк суммасига тузатиш (қўшиш ёки айириш) орқали топиш мақсадга мувофиқдир.

6. Муҳим назарий масалалардан бири бўлиб корхоналар бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларнинг аниқ тизимини шакллантириш ҳисобланади. Бироқ, таъкидлаш жоизки, корхоналар бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларнинг аниқ тизими ҳонузгача ишлаб чиқилмаган.

Ишда корхоналар бўш пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини куйидаги миқдор ва нисбий бирликларда ўлчанадиган кўрсаткичлар орқали баҳолаш тавсия этилди:

*корхонанинг келгуси даврда асосий фаолиятини бўш пул маблағлари эвазига ривожлантириш имконияти;

*корхонанинг келгуси даврда молиявий инвестиция фаолиятини бўш пул маблағлари эвазига ривожлантириш имконияти;

*келгуси даврда корхонанинг четдан жалб қилинадиган капиталини бўш пул маблағлари эвазига камайтириш имконияти.

Ишда ушбу кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилишнинг алгоритмлари тавсия қилинди

7. Пул маблағларини аудиторлик текширувларидан ўтказиш негизида ҳисоб ва ҳисоботда мавжуд камчиликларни ўз вақтида тузатишга эришиш, корхонада юз берган ва бераётган пул кирими ва чиқими асосида ҳар бир фаолият тури бўйича бўш пул маблағларининг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, улардан самарали фойдаланиш йўналишлари ҳамда йўлларини аниқлаш бўйича тавсияларни ишлаб чиқиш ва бошқалар ётади. Айнан шу мақсаддан келиб чиқиб, ишда корхоналар бўш пул маблағлари аудитининг вазифалари белгиланди.

8. Адабиётларда корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудити режаси, дастури, уни ўтказиш кетма-кетлик босқичлари етарлича очиқ берилмаган. Ишда корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларининг муҳимдиги эътиборга олиниб, улар аудити режаси, дастури ва уни ўтказишнинг 4-босқичли модули ишлаб чиқилди.

9. Ишда корхоналар бўш пул маблағлари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари аудитининг ахборот таъминотини такомиллаштириш йўллари асосланди, чунончи:

*«Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот»да пул кирим ва чиқимларини фақат банк кўчирмалари ва касса ҳужжатлари асосида акс эттириш лозим. Бу ушбу ҳисобот маълумотларини ҳисоб маълумотлари билан уйғунлигини таъминлаш имконини ҳам беради;

* дебиторлик ва кредиторлик қарзларни акс эттирувчи счётлар тизимида уларни фаолият турлари бўйича акс эттирувчи счётларни кўзда тутиш лозим. Бундай счётларни 4000-4900, ҳамда 6000-6900 ва 7000-7900 счётларнинг барчасига киритиш лозим.

10. Ишда «Самарқанд-Парранда» ОАЖ пул оқимлари таҳлили қилинди, уларда бўш пул маблағлари мавжуд эмаслиги, мос равишда ҳисоб ва ҳисобот маълумотларининг етишмаслиги сабабли уларни баҳолаш имкони ҳам мавжуд эмаслиги кўрсатиб берилди.

11. Ишда аниқ мисолларда бўш пул маблағларини аниқлаш ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларга аудиторлик баҳосини бериш тартиби шартли мисолларда кўрсатиб берилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

▯▯ Расмий материаллар

Ўзбекистон Республикаси Қонунлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон. 2008 йил.
2. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси. Расмий нашр.Т.: “Адолат”, 2010.
3. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси. Т.: "Норма" . 2011.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни. 1996 йил 30 август.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) 2000 й. 26 май. Солиқлар ва божхона хабарлари, 2000 йил 13 июнь.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги” Қонуни. 1993 йил 6 май.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва Қарорлари

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Аудиторлик ташкилотлари фаолиятини янада такомиллаштириш ҳамда улар кўрсатаётган хизматлар сифати учун жавобгарликни ошириш тўғрисида»ги Қарори, 2007 йил 4 апрел, № ПҚ-615.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг 2013 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги Қарори. 2012 йил 25 декабрь. № ПҚ-1887

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари

9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маҳсулот иш,хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатларининг таркиби

хамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом». 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган (кейинги ўзгартириш ва қўшимчалар билан).

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Аудиторлик фаолиятини такомиллаштириш ва аудиторлик текширувларининг аҳамиятини ошириш тўғрисида»ги Қарори. 2000 йил 22 сентябр, № 365.
11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Вақтинчалик меҳнатга лаёқатсизлик бўйича нафақалар тўлаш меъёрларини такомиллаштириш тўғрисида” Қарори. 2002-йил 28-феврал 71-сон.
12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Корхоналардаги ички аудит хизмати тўғрисида Низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори. 2006 йил 16 ноябр, № 215.
13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткасини янада такомиллаштириш тўғрисида" Қарори. 2009 йил 21июль. №206.

□□□ Президент И.Каримов асарлари ва сўзлаган нутқлари

14. Каримов И.А. Демократик ҳуқуқий давлат, эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқоролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир.-Т.: Ўзбекистон, 2007
15. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т. 2012-й. 227-239-бет.
16. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатимизни ислоҳ қилиш ва янгилаш». Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг Олий мажлисининг Қонунчилик Палатаси ва Сенатининг қўшма йиғилишида сўзлаган нутқи. - Т.: Ўзбекистон, 2005.
17. Каримов И.А. Бош мақсадимиз кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатият билан давом эттириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг 2012-йилда мамлакатимизни ижтимоий-

иктисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2013-йилга мўлжалланган иктисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси.— Халқ сўзи. 2013-йил 19-январ.

**□□□□ Халқаро ташкилотлар, Ўзбекистон Республикаси
Вазирликлари ва Қўмиталари меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари.**

18. “Молиявий ҳисобот бўйича аудиторлик ҳисоботи” 700-сон Аудит халқаро стандарти. Тошкент, 2005 йил.
19. 1-сон БҲМС «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот». ЎзР. АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 474.
20. 9-сон БҲМС «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот». ЎзР. АВ томонидан 1998 йил 4 ноябрда рўйхатга олинган, № 519.
21. 21-сон БҲМС «Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби Счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича Йўриқнома» Ўз.Р.Адлия Вазирлигидан 2002 йил 23-октябрда рўйхатдан ўтган, № 1181.
22. 3-сон АФМС “Аудитни режалаштириш”. ЎзР. АВ томонидан 1999-йил 10-ноябрда рўйхатга олинган. № 837
23. 70-сон АФМС “Аудиторлик ҳисоботи ва молиявий ҳисобот тўғрисидаги аудиторлик ҳулосаси”. ЎзР. АВ томонидан 2001-йил 10-мартда рўйхатга олинган, № 1016

□†□ Илмий монография, ўқув қўлланма ва дарсликлар

24. Абдуллаев Р. А. Бухгалтерский учет и аудит. Учебное пособие. – Т.: «Иқтисод-Молия», 2010
25. Дўсмуратов Р.Д. Аудит асослари.-Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2003.
26. Дўсмуратов Р.Д., Мусаев Х.Н Файзиев Ш.Н, Қўзиев И.Н, Авлокулов А.З., Пўлатов Ғ.Н. ва бошқалар. Аудит. I қисм.-Т.:Иқтисод-молия, 2008

27. Эгамбердиев Э., Кудратов Ғ. Корхона иқтисодиёти. Ўқув қўлланма.-Т.: ТМИ, 2004.
28. Жўраев А ва бошқалар. Солиқлар ва Солиққа тортиш. Ўқув қўлланма. Тошкент. 2009.
29. Каримов А.А. ва бошқалар.Бухгалтерия ҳисоби,Дарслик.–Т.:«Шарқ», 2004.
30. Мусаев Х.Н. Аудит.-Т.: Молия. 2003.-220 б
31. Очилов И., Н.Ризаев., Б.Болибеков. Молиявий ва бошқарув ҳисоби.Ўқув қўлланма. -Т.: ТМИ, 2006.
32. Раҳимова Ҳ. ва бошқалар. Мехнатни муҳофаза қилиш.– Т.: «Ўзбекистон», 2003 й. – 216 б.
- 33.Санаев Н, Нарзиев Р. Аудит. Дарслик. – Т.: Шарқ, 2001. - 334 бет.
- 34.Сотволдиев А. Замоनावий бухгалтерия ҳисоби, 3 том. Дарслик. - Тошкент, ЎзРБАМА, 2004. -505 б.
- 35.Тулаходжаева М.М. ва бошқалар. Аудит. II жилд. - Т. : NORMA, 2008.
36. Уразов К.Б. Бухгалтерия ҳисоби ва аудит. Ўқув қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 2004
- 37.Уразов К.Б. Инвестицияларнинг бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортилиши. - Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, СБХ газетаси кутубхонаси, № 6, 2003.
- 38.Уразов К.Б., Воҳидов С.В. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари. Дарслик. – Т.: «Адиб» нашриёти, 2011.
- 39.Уразов К.Б. Бухгалтерия молиявий ҳисоби. – Самарқанд, СамИСИ, 2012.
40. Уразов К.Б., Худайбердиев Н.У. Солиқлар ва тўловлар аудитининг хусусиятлари. – Самарқанд, СамИСИ, 2012.
41. Уразов К., Мухаммадиев З. Модернизациялаш жараёнлари ҳисобини такомиллаштириш йўналишлари // Ж: Бозор, пул, кредит, 2012, № 10.
42. Уразов К.Б., Мухаммадиев З.У. Модернизациялаш жараёнлари аудитини такомиллаштириш йўналишлари. Илмий-амалий анжуман тўплами. - Самарқанд, СамИСИ, 2013.

43. Уразов К.Б., Мухаммадиев З.У. Модернизациялаш жараёнлари ҳисоби ва аудитини такомиллаштириш. Илмий-услубий тавсиялар. - Самарканд, 2013.
44. Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изохли луғоти» - Т.: «Шарқ» НМАК Бош таҳририяти, 2001, 137-б.

✚ □ Хорижий нашрлар

45. Аренс А., Лоббек ДЖ. Аудит: Пер. с англ.; Гл. редактор серии проф. Я. В. Соколов. – М.: Финанси и статистика, 2003. (141 бет).
46. Подольский В.И., Поляк Г.Б., Савин А.А. и другие. Аудит. Учебник. – М.: ЮНИТИ, 2000.

✚ □ □ Интернет сайтлари:

47. www.Mf.uz (Ўз. Рес. Молия Вазирлигининг расмий сайти);
48. www.soliq.uz/uz/regions/40/ Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар.
49. www.doc.uz
50. [www. google.co.uz](http://www.google.co.uz)
51. www.referat.uz (Рефератлар тўплами)
52. www.buhgalteriya.ru
53. www.docaudit.ru
54. www.glossary.ru

ИЛОВАЛАР

